

Αυτοκρατορική ιδέα και ψαλτική τέχνη:
Ὁ Πρωτοπαπᾶς στὴν ψαλμώδηση τοῦ Ἄμωμου
«εἰς κοιμηθέντας λαϊκούς» τοῦ Φαρδιβούκη

Ἡ Λειτουργικὴ χρῆση τοῦ ψ. 118 καὶ ἡ καταγραφὴ του στὰ μουσικὰ χειρόγραφα

Ἀντικείμενο τοῦ παρόντος ἄρθρου θὰ ἀποτελέσει ὁ Ἄμωμος (ψ. 118) καὶ ἡ ψαλμώδησή του μέσα ἀπὸ τὶς τυπικὲς διατάξεις τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων. Σκοπὸς αὐτῆς τῆς διαπραγμάτευσης εἶναι νὰ διερευνήσῃ τὴν περίπτωσιν μιᾶς ιδιόμορφης καὶ σπάνια ἀπαντῶμενης καταγραφῆς του, νὰ προτείνει ἐρμηνεῖες διαφορετικῆς ἀφετηρίας καὶ νὰ ὀδηγηθεῖ στὴν πλέον πιθανὴ καὶ ἀξιόπιστη.

Ὁ Ἄμωμος καὶ ἡ μελικὴ ἐπεξεργασία του ἔχει ἀποτελέσει τὸ ἐπίκεντρο σημαντικῶν ἐρευνῶν, κυρίως ἀπὸ τὴν Diane Touliatos¹. Διαπιστώθηκε ὅτι κατεῖχε σημαντικὴ θέση στὶς ἀκολουθίες τοῦ Ἀσματικοῦ καὶ Μοναστικοῦ Τυπικοῦ, εἰδικότερα δὲ στὴ Νεκρώσιμη καὶ στὸν Ὁρθρο. Γιὰ τὴ Νεκρώσιμη ἀκολουθία τὰ μουσικὰ χειρόγραφα διασώζουν τρεῖς τύπους Ἄμωμου, συνήθως μὲ τὴν ἀκόλουθη διάταξη: α) γιὰ «κοιμηθέντας λαϊκούς» ἢ «κοσμικούς», β) γιὰ «κοιμηθέντας μοναχοὺς» καὶ γ) γιὰ «τὴν θεόσωμον ταφήν τοῦ Κυρίου»². Εἰκάζεται ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν αὐτονόητη χρῆση τοῦ Ἄμωμου Λαϊκῶν ἦταν ὁ προσφορότερος ὡς β' στιχολογία γιὰ τὸ Μοναστικὸ Ὁρθρο τοῦ Σαββάτου καὶ ὡς γ' στιχολογία

1. Touliatos-Banker, *The Byzantine Amomos*. Πρβλ. τῆς ἰδίας, "The Three Types". Τῆς ἰδίας, "Selected Melodic Formulae of the Standard 19th-century Amomos as traced from early 15th-century; Thessalonian and Constantinopolitan Sources", *Actes du XVIe Congrès International d' Etudes Byzantines*, Vienna 1981, τόμ. II/7, σσ. 75-83. Τῆς ἰδίας, «Ὁ ψαλμὸς 118 στὸ Βυζάντιο καὶ στὴ Δύση», *Μουσικολογία* 4 (1986), σσ. 64-77 (μετάφραση Καίτης Ρωμανοῦ).

2. Touliatos-Banker, "The Three Types", σσ.

1011-1012, ὅπου τὸν τρίτο τύπο ἐπιγράφει «εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου», χάριν εὐκολίας. Γιὰ τὴ συνήθη διατύπωση τῶν μουσικῶν κωδίκων, βλ. ἐνδεικτικὰ τὸν Βατοπαιδίου 1528 (αι. ΙΕ'), φ. 62α: «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ. Ἄμωμος ψαλλόμενος εἰς τὴν Θεόσωμον ταφήν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰς τὴν κοίμησιν τῆς πανυπεράγνου μητρός, εἰς τὴν ἀποτομήν τοῦ τιμίου Προδρόμου, εἰς τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους, εἰς Ἱεράρχας, εἰς μάρτυρας καὶ εἰς ὁσίους, ψάλλεται δὲ ἀντὶ τοῦ πολυελέου».

για τὸν ἀντίστοιχο τῆς Κυριακῆς. Μία ἀπὸ τὶς ἐκδοχὲς τοῦ β' τύπου γιὰ Μοναχοὺς ὑποκαθιστοῦσε τὸν Ἄμωμο Λαϊκῶν στοὺς Ὁρθροὺς τῶν περισσοτέρων Σαββάτων τῆς Τεσσαρακοστῆς καὶ ψαλλόταν ἐπίσης κατὰ τὴν Κουρὰ μοναχῶν. Ὁ γ' τύπος Ἀμώμου ψαλλόταν στὸν Ὁρθρο τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καθὼς καὶ τὶς ἀντίστοιχες ἀκολουθίες τοῦ ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ, ἁγίων, μαρτύρων καὶ ἐπισκόπων. Τέλος, στὰ πλαίσια τοῦ Ἀσματικοῦ Τύπου ἀκολουθιῶν, ὁ Ἄμωμος ψαλλόταν στὸν Ὁρθρο τῶν Κυριακῶν χωρισμένος σὲ τρία ἀντίφωνα. Στὸ τελευταῖο γινόταν ἡ Εἴσοδος ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸ ναό³.

Ἀπὸ τοὺς τρεῖς προαναφερθέντες τύπους Ἀμώμου ἡ παρούσα διαπραγματεύουσα θὰ ἐπικεντρωθεῖ στὸν Ἄμωμο Λαϊκῶν καὶ εἰδικὰ σ' αὐτὸν ποὺ «*συνετέθη ὕστερον δὲ καὶ ἐκαλλωπίσθη παρὰ τοῦ Φαρδιβούκη*⁴ ἐκείνου καὶ πρωτοπαπᾶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων»⁵. Ἡ συνήθης μορφή μὲ τὴν ὁποία ἀπαντᾶται στὰ μουσικὰ χειρόγραφα καταγράφεται στὸν κώδικα ΕΒΕ 899 τοῦ ΙΕ' αἰώνα: - (φ. 150α) «*Ἄμωμος ψαλλόμενος εἰς κοιμηθέντας λαϊκοὺς, ποιήματα διαφόρων ποιητῶν. Συνετέθη δὲ καὶ ἐκαλλωπίσθη παρὰ τοῦ Φαρδιβούκη ἐκείνου καὶ πρωτοπαπᾶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων· ὁ δομέστικος ἀπὸ χοροῦ· ἦχος β' Ἄμωμοι ἐν ὁδῶ, ἀλληλουία - ἔσω σύντομον [ἦχος] β' Μακάριοι οἱ ἄμωμοι*» - (φ. 151α) «*Εἰς τὴν τοιαύτην δευτέραν στάσιν, ἕτερα ἀλλάγματα τοῦ νενανῶ· ποιήματα διαφόρων ποιητῶν ἄρχεται δὲ τῶν τοιούτων ἀλλαγμάτων ὁ δομέστικος τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ· ποίημα κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Λαμπαδαρίου· νενανῶ Αἰ χεῖρές σου ἐποίησάν με*» - (φ. 155β) «*Εἶτα μνημονεύει· καὶ εὐθύς ἄρχεται ὁ δομέστικος τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ τὴν δευτέραν στάσιν εἰς ἦχον πλ. α''· ποίημα κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Γλυκέος πλ. α' Αἰ χεῖρές σου ἐποίησάν με - ἀπὸ χοροῦ, ὄλοι κάτω· πλ. α' Οἱ φοβούμενοί σε ὄψονται με*» - (φ. 166α) «*Στάσις Γ' ὁ δομέστικος τοῦ πρώτου χοροῦ· ἦχος πλ. δ' Καὶ ἐλέησόν με, ἀλληλουία*».

Μέσα ἀπὸ εὐρύτερη θεώρηση τῶν μουσικῶν χειρογράφων προκύπτει ὅτι, ὅπως ὄλοι οἱ ἄλλοι, ἔτσι καὶ ὁ πρῶτος τύπος Ἀμώμου ψαλλόταν ἀντιφωνικὰ ἀπὸ τοὺς δύο χοροὺς τῶν

3. Γιὰ μία εὐσύννοπη παρουσίαση τῶν ἀκολουθιῶν στὶς ὁποῖες ψαλλόταν ὁ Ἄμωμος κατὰ τὴ μέση καὶ ὕστεροβυζαντινὴ περίοδο, βλ. Touliatos-Banker, *The Byzantine Amomos*, σσ. 212-213.

4. Οἱ πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὸν Φαρδιβούκη εἶναι πενιχρές. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα βρισκόταν ἐν ζωῇ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΔ' αἰώνα, ἐφόσον ἐντοπίζονται συνθέσεις του στὴν πρώτη Παπαδικὴ τοῦ 1336 [βλ. Γρ. Θ. Στάθη, «Ἡ ἀσματικὴ διαφοροποίηση, ὅπως καταγράφεται στὸν κώδικα ΕΒΕ 2458, τοῦ ἔτους 1336», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν συλλογικὸ τόμο ΚΒ' Δημήτρια, Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη - Παλαιολόγειος ἐποχὴ, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 180. Πρβλ. Γρ. Θ. Στάθη, *Οἱ Ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ Μαθήματα τῆς Βυζαντινῆς Μελωποιίας*, Ἀθήναι 1992, σ. 127, γιὰ τὴν κατάταξη τοῦ Φαρδιβούκη στοὺς συνθέτες τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΔ' αἰ.]. Τὸ ὄνομά του συνδέεται μὲ τὴ μελοποίησιν τοῦ Ἀμώμου Λαϊκῶν. Στίς

πρῶτες Παπαδικὲς τοῦ ΙΔ' αἰ. ἀνθολογοῦνται στίχοι σὲ διάφορες στάσεις, κυρίως ἐκείνου τοῦ Ἀμώμου ποὺ παραδίδεται ἀνώνυμα. Ἐπίσης στίχοι του στεγάζονται στὸν Ἄμωμο Λαϊκῶν τοῦ Ἰωάννη Λαμπαδαρίου τοῦ Κλαδᾶ. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΕ' αἰώνα παραδίδεται πλέον πλήρης Ἄμωμος στὸν ὁποῖο ὁ Φαρδιβούκης φέρεται ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συμπλήρησιν καὶ καλλωπισμὸ τῶν στίχων ἄλλων μελουργῶν περιέλαβε καὶ τοὺς δικούς του στίχους. Τέλος, στὸ πλαίσιο τῆς Νεκρώσιμης Ἀκολουθίας ἐντάσσεται καὶ ἓνα Νεκρώσιμο Τρισάγιό του, τὸ ὁποῖο προοριζόταν γιὰ ψαλμώδησιν «εἰς τὸν ἐπιτάφιον καὶ εἰς λείψανον» [βλ. Στάθη, *Τὰ Χειρόγραφα Α'*, σ. 717 καὶ Στάθη, *Τὰ Χειρόγραφα Γ'*, σ. 970]. Γιὰ μία ἀναλυτικὴ διαπραγματεύουσα τῶν συνθέσεων τοῦ Φαρδιβούκη, βλ. Touliatos-Banker, *The Byzantine Amomos*, σσ. 118-175.

5. Φιλοθέου 122 (τοῦ α' ἡμ. ΙΕ' αἰ.), φ. 152β.

ψαλτῶν. Μετά τὰ εἰσαγωγικά ἡμιστίχια τῆς κάθε στάσης ἀπὸ τὸν δομέστικο τοῦ δεξιοῦ ἢ τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ, ὅλοι οἱ ψάλτες ἔψαλλαν ἐναλλάξ ἀπὸ τοὺς δύο χορούς⁶. Παρόλ' αὐτά, σὲ ὀρισμένα μουσικά χειρόγραφα ἢ ὁρολογία τῶν τυπικῶν διατάξεων εἶναι τέτοια ὥστε νὰ ὑπονοεῖται ὑποκατάσταση τῶν Δομεστίκων τῶν δύο χορῶν ἀπὸ τὸν Πρωτοπαπᾶ.

Εἰδικότερα, στὸν κώδικα Σινᾶ 1462 (τοῦ β' ἡμ. ΙΕ' αἰ., φ. 457α) ἐντοπίστηκε ἡ διατύπωση «Ὁ δομέστικός, ἦτοι ὁ πρωτοπαπᾶς τοῦ ἐτέρου [δεξιοῦ] χοροῦ, ἀπ' ἔξω»⁷. Ἐπίσης, στὸν κώδικα Σινᾶ 1312 (τοῦ ΙΕ' αἰ., φ. 222β) καταγράφεται ἀντίστροφα: «ἄρχεται δὲ ὁ πρωτοπαπᾶς, ἦτοι ὁ δομέστικός τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ, καὶ ψάλλει». Ἡ ταύτιση τοῦ Πρωτοπαπᾶ μὲ τοὺς Δομεστίκους τῶν δύο χορῶν ψαλτῶν προκύπτει μέσα ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ μορίου ἦτοι τὸ ὁποῖο λειτουργεῖ ἐπεξηγηματικὰ ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ σύνδεσμος ἦγουν⁸, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται «ὅπως ὀρίση λέξιν τινὰ ὀρθότερον»⁹. Δηλαδή, σὲ ὁμάδα μουσικῶν χειρογράφων τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου, πού παρατίθενται ἀναλυτικὰ στὸν πίνακα πού ἐπιτάσσεται τῆς παρούσης μελέτης, φαίνεται ὅτι ἀποδίδεται στὸν ἱερέα πού φέρει τὸ ὄφφικιο τοῦ Πρωτοπαπᾶ ὁ ἴδιος ρόλος μὲ τοὺς Ψάλτες πού προΐσταντο τῶν δύο χορῶν. Πρόκειται δὲ γιὰ μία ταύτιση πού ἔχει ἐντοπιστεῖ ἀποκλειστικὰ στὸν Ἄμωμο τοῦ Φαρδιβούκη καὶ σὲ κανένα ἄλλο μέλος γιὰ τὸ ὁποῖο παρέχονται τυπικὲς διατάξεις ἀπὸ τὰ μουσικά χειρόγραφα¹⁰.

Τὸ ὄφφικιο τοῦ Πρωτοπαπᾶ

Ὁ ὅρος εἶναι ταυτόσημος μὲ τοὺς ἀντίστοιχους πρωτοπρεσβύτερος καὶ ἀρχιπρεσβύτερος¹¹. Προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λέξη παπᾶς ἢ πάπας, ἡ ὁποία σημαίνει πατήρ, καὶ ἀπὸ τὴ λέξη πρῶτος, ἡ ὁποία τὸν διακρίνει ὡς πρῶτο μεταξὺ τῶν ὁμοιοβάθμων τοῦ ἱερέων¹². Ὁ ὅρος ἐμφανίζεται στὰ μέσα τοῦ 9^{ου} αἰῶνα γιὰ πρώτη φορά μεταξὺ τῶν ὄφφικιαλίων τοῦ Τακτικοῦ Uspenskij καὶ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἀναφέρεται στὸν Πρωτοπαπᾶ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας¹³. Ὁ Γωμαδάκης διακρίνει τοὺς Βυζαντινοὺς Πρωτοπαπάδες σὲ

6. Touliatos-Banker, *The Byzantine Amomos*, pp. 122, 124. Βλ. τὴ χαρακτηριστικὴ καταγραφή τῆς α' στάσης ἀπὸ τὸν κώδικα Σινᾶ 1312 (τοῦ ΙΕ' αἰ.), φ. 218α.

7. Ἀντίστοιχη εἶναι καὶ ἡ τυπικὴ διάταξη ἀπὸ τὸν κώδικα Βατοπαιδίου 1528 πού παρουσιάζει ἡ Touliatos-Banker, ἀφήνοντάς την ὅμως ἀσχολίαστη [βλ. Touliatos-Banker, "The Three Types", σ. 1020].

8. Liedell-Scott, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Ἀθήναι 1902, τ. 2, σ. 455.

9. Ὁ.π., σ. 431.

10. Ἡ διαβεβαίωση προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔρευνα πού ἔχει διεξαχθεῖ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ μουσικῶν χειρογράφων γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς διατριβῆς μου, μὲ τίτλο *Οἱ Χοροὶ Ψαλτῶν κατὰ τὴν Βυζαντινὴ Παράδοση*, Ἀθήναι 2008. Διερευνήθηκαν Παπαδικὲς καὶ Ἀνθολογίες,

κυρίως, μὲ σκοπὸ τὴ συλλογὴ καὶ ἐκμετάλλευση ἐκείνων τῶν τυπικῶν διατάξεών τους, οἱ ὁποῖες σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀντίστοιχες σὲ Λειτουργικὰ Τυπικὰ μποροῦν νὰ δώσουν μία σαφῆ καὶ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς διάρθρωσης καὶ τοῦ ρόλου τῶν Βυζαντινῶν Χορῶν Ψαλτῶν.

11. Β. Ἀ. Λεονταρίτου, *Ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ ὑπηρεσίες στὴν πρώιμη καὶ μέση Βυζαντινὴ περίοδο*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1996, σ. 483.

12. Ἰ. Πιληλῆ, *Τίτλοι, ὄφφικια καὶ ἀξιώματα ἐν τῇ Βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ καὶ τῇ χριστιανικῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*, Ἀθήναι 1985, σσ. 184-185.

13. Τακτικὸ Uspenskij, ἔκδ. Ν. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles* [Le Monde byzantin], Paris 1972, σ. 53 καὶ σημ. 31.

Παλατιανούς, Πατριαρχικούς και Ἐπισκοπικούς, θέτοντας ὡς κριτήριο τὸν Κλῆρο στὸν ὁποῖο ὑπηρετοῦν. Ἐπιπλέον τοὺς κατατάσσει μὲ γεωγραφικὰ κριτήρια σὲ ὑπηρετοῦντες «εἰς τοὺς κατὰ ναοὺς, χώρας καὶ κόμας».

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Κοσμικούς, ὁ Τωμαδάκης ἐντοπίζει καὶ τὴν περίπτωση Πρωτοπαπάδων σὲ Μονές, βασισμένοις ἀφενὸς μὲν στοὺς Πτωχοπροδρομικούς στίχους τοῦ ΙΒ' αἰῶνα, ἀφετέρου δὲ σὲ πράξεις ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν Πρωτοπαπᾶ τῆς Μονῆς Βλαχερνῶν¹⁴. Πράγματι, τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἀναφέρεται μοναστηριακὸς Πρωτοπαπᾶς καὶ στὸ Τυπικὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς μονῆς Παντοκράτορος Κωνσταντινούπολης: «Τούτου [τοῦ καθηγουμένου] ἀπόντος, ὁ οἰκονόμος ἀντ' αὐτοῦ καὶ τὸ κροῦσμα καὶ τὴν κρασοβολίαν εὐλογίαν ποιείτω· εἰ δὲ μὴ ἱερεὺς εἴη, κρουέτω μὲν αὐτὸς τὸ ξύλον, ἐπιτρέπέτω δὲ τῷ πρωτοπαπᾶ ἢ τῷ λειτουργήσαντι ἱερεῖ καὶ ποιείτω τὴν εὐλογίαν τοῦ πόματος· ἀπόντος δὲ τοῦ οἰκονόμου, αὐτὸς ὁ τῶν ἱερέων πρῶτος, ἢ ὁ λειτουργήσας ἱερεὺς, ποιείτω τὰ παρὰ τοῦ καθηγουμένου γίνεσθαι ὀφείλοντα»¹⁵.

Ἡ ἐρμηνεία τῆς ὑπαρξῆς μοναστηριακοῦ Πρωτοπαπᾶ καθίσταται δυνατὴ ὅταν συνυπολογισθεῖ ἡ θέση καὶ ἡ φύση τῶν παραπάνω μονῶν. Τόσο ἡ μονὴ Παντοκράτορος ὅσο καὶ ἡ Πτωχοπροδρομικὴ ἀνήκαν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Κωνσταντινούπολης¹⁶. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ ἀνώνυμοι στίχοι ἀναφέρονται στὸ εἰδικὸ καθεστῶς τῆς Μονῆς Παντοκράτορος. Διότι μέσα ἀπὸ τὸ ποίημα προβάλλει ἀνάγλυφα ἢ εἰκόνα μιᾶς μονῆς μὲ μεγάλο χάσμα στίς συνθήκες διαβίωσης δύο σαφῶς διαχωρισμένων ομάδων μοναχῶν. Ἐπιπλέον, στηλιτεύονται τὰ ιδιαίτερα προνόμια ποὺ ἀπολάμβανε τόσο ὁ ἡγούμενος ὅσο καὶ οἱ μοναχοὶ ποὺ προέρχονταν ἀπὸ ἐξέχουσες οἰκογένειες Παλατιανῶν ἀξιωματοῦχων¹⁷. Τὰ παραπάνω ἀποτελοῦν βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Κτητορικοῦ Τυπικοῦ τῆς Αὐτοκρατορικῆς Μονῆς Παντοκράτορος¹⁸, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προβάλλει γιὰ πρώτη φορὰ ὁ διαχωρισμὸς τῶν μοναχῶν ἀνάμεσα σὲ «ἐκκλησιαζομένους» καὶ «δουλευτάς»¹⁹.

Ἡ χρῆση τοῦ ὅρου Πρωτοπαπᾶς ἀπὸ τὸ παραπάνω Τυπικὸ εἶναι μᾶλλον ἀναμενόμενη

14. Ν. Β. Τωμαδάκη, «Ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὁρολογίας. Πρωτοἱερεὺς, πρωθιερεὺς, πρωτοπρεσβύτερος, πρωτοθύτης, πρωτοπαπᾶς, πρωτοπαπαδίκιον, χωρο(ε)πίσκοπος. Δευτερεύων τῶν ἱερέων, πρωτοπαπᾶς βίτζε. Διδασκτής», *ΕΕΦΣΠΑ* 24.1 (1973-1974), σ. 311.

15. Dmitrievskij, *Opisanie I*, σ. 665.

16. Ἡ ἀποψη αὐτὴ στηρίζεται στὸν στίχο ποὺ μαρτυρεῖ τὴν τακτικὴ μετάβαση τοῦ ἡγουμένου τῆς στὸ Παλάτι: «ἐκεῖνος πάντα ἐσέβαινε σειστός εἰς τὸ παλάτιν» [βλ. Α. Πολίτη, *Ποιητικὴ Ἀνθολογία, Βιβλίον Πρῶτο - Πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση*, Ἀθήνα 1975, σ. 54⁷³]. Ἡ συνήθεια αὐτὴ παραπέμπει στὴν ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ ἐπισήμου γεύματος ποὺ παρέθετε ὁ Αὐτοκράτορας τὴν ἡμέρα τῶν Φώτων γιὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Κωνσταντινούπολης, τοὺς ἰβ' ἡγουμένους μονῶν καὶ τοὺς «ἀβάδας» τους (βλ. Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις* II, 1372). Ἀνάλογο γεῦμα παρέθετε καὶ τὴν

πέμπτη ἡμέρα τοῦ Πάσχα, προσκαλώντας μεταξὺ ἄλλων καὶ «ἡγουμένους τῶν βασιλικῶν μοναστηρίων ἰβ'» [II, 1401]. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡγουμένων τῶν «βασιλικῶν μεγάλων μοναστηρίων» ἦταν κυμαινόμενος γιὰ τὸ γεῦμα τῆς Πέμπτης τῆς Τυροφάγου (βλ. Ν. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, *ibid.*, σ. 193).

17. Βλ. Α. Πολίτη, *ὁ.π.*, σσ. 52-55 καὶ εἰδικότερα τοὺς στίχους 57, 80, 92 καὶ 102.

18. Βλ. J. Thomas - A. C. Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, Washington D.C. 2000, τόμ. 2, σσ. 730, 733.

19. Dmitrievskij, *Opisanie I*, σ. 671. Πρβλ. Ἰ. Μ. Κονιδάρη, *Νομικὴ Θεώρηση τῶν Μοναστηριακῶν Τυπικῶν*, Ἀθήνα 1984, σσ. 113-116.

ἐὰν ληφθεῖ ὑπόψιν ἡ διάταξη ποῦ ὀρίζει στους ἑβδομαδαρίους κληρικούς νὰ ψάλλουν τὴν «ἀκολουθία τοῦ Ἁγιοπολίτου, κατὰ τὸν τύπον τοῦ ἐν τῷ παλατίῳ μεγάλου ναοῦ» καὶ διαμορφώνει τὰ συστήματα τῶν ἱερέων καὶ ψαλλόντων κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ Κλήρου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Εἰδικότερα προβλέπει τὴν ὑπαρξὴ δύο ἑβδομαδαρίων Πρωτοπαπάδων, ὥστε «ἕκαστος τῆς ἰδίας ἑβδομάδος πρωτεύσει τῶν λοιπῶν [ὀκτὼ πρεσβυτέρων], ὄντες ἀξιολογώτεροι»²⁰.

Ἡ περίπτωση τῶν πρωτοπαπάδων Ἐνετοκρατούμενων καὶ Φραγκοκρατούμενων περιοχῶν ποῦ δὲν ἦσαν χειροθετημένοι πρωτοπρεσβύτεροι ἀλλὰ προΐσταντο διοικητικὰ τοῦ ἀκέφαλου ὀρθοδόξου κλήρου τῶν περιοχῶν αὐτῶν, δὲν ἀφορᾷ τὴν παροῦσα διαπραγμάτευση, διότι ὁ Τωμαδάκης ἔχει ἤδη κατατάξει τὴν περίπτωση τοῦ πρωτοπαπᾶ Φαρδιβούκη μεταξύ αὐτῶν τῆς Κωνσταντινούπολης²¹. Θὰ ἐπρόκειτο μᾶλλον γιὰ Βασιλικὸ Πρωτοπαπᾶ, ἐφόσον κατὰ τὸν Παχυμέρη ὁ Μιχαὴλ Ζ' Παλαιολόγος μὲ χρυσόβουλο τοῦ 1267-71 ἀποκατέστησε τὸν Βασιλικὸ Κλῆρο στους ναοὺς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῶν Βλαχερνῶν²².

Εὐλόγα εἶναι τὰ ἐρωτήματα ποῦ προκύπτουν ἀπὸ τὴν περιγραφεῖσα περίπτωση καὶ διαμορφώνουν τρεῖς διαφορετικὲς ὑποθέσεις πρὸς διερεύνηση:

- Α'. Θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὁ Πρωτοπαπᾶς ὡς ἓνας ἀκόμη ὄρος, ἂν καὶ σπάνιος, γιὰ τὸν μακροσκελῆ κατάλογο τῆς ὀνοματολογίας τῶν Ψαλτῶν;
- Β'. Μήπως οἱ τυπικὲς διατάξεις τοῦ Ἀμώμου ποῦ συνετέθη ἀπὸ τὸν Φαρδιβούκη ἀφοροῦν κάποια ἐξαιρετικὴ περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία ὁ Πρωτοπαπᾶς, ἂν καὶ ἱερέας, ἀφήνει τὰ τελετουργικὰ του καθήκοντα στὸ Βῆμα, ὄχι ἀπλῶς γιὰ νὰ συμψάλλει, ἀλλὰ γιὰ νὰ προεξάρχει τῶν χορῶν τῶν ψαλτῶν;
- Γ'. Ἡ πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὁ συγκεκριμένος Ἀμώμος ὡς συνοπτικὴ καταγραφή κάποιου ἰδιόμορφου τελετουργικοῦ ποῦ σχετίζεται εἰδικὰ καὶ μόνον μὲ τὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινούπολης καὶ τὸν Πρωτοπαπᾶ τους;

Α'. Ο ΟΡΟΣ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ ΩΣ ΣΥΝΩΝΥΜΟ ΤΟΥ ΨΑΛΤΗ

Μία πρώτη ἐρμηνεία τῆς ταύτισης ποῦ ἔχει ἐντοπιστεῖ θὰ μπορούσε νὰ προέρχεται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ μουσικὰ χειρόγραφα ποῦ τὴν περιέχουν, διότι οἱ ὄροι παπᾶς, ψάλτης καὶ τὰ πα-

20. Dmitrievskij, *Opisanie I*, σ. 678. Ἡ μοναδικὴ ἐνσταση στὸ συλλογισμὸ τοῦ Τωμαδάκη ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸν Πρωτοπαπᾶ τῆς Μονῆς Βλαχερνῶν. Διότι ἡ μαρτυρία ποῦ παρουσιάζει δὲν ἀφορᾷ μοναστηριακὸ Πρωτοπαπᾶ, ἀλλὰ Κοσμικό, καθὼς ἡ Παναγία τῶν Βλαχερνῶν δὲν ἀναφέρεται ὡς Μονὴ ἀλλὰ ὡς Ναός. Μάλιστα ἦταν ἐπανδρωμένος μὲ Βασιλικὸ Κλῆρο καὶ ἀποτελοῦσε οὐσιαστικὰ μέρος τοῦ συμπλέγματος τοῦ παρακειμένου Παλατιοῦ [βλ. Janin, *Les Églises et les Monastères*, σσ. 161-171].

21. Ν. Β. Τωμαδάκη, «Ὁφρικίων διάκρισις», Ἀθηνᾶ 76 (1976-1977), σ. 8. Ἡ κατάταξη αὐτὴ ἔγινε μὲ βάση τὴ μαρτυρία ἀπὸ τὸν κώδικα Ξηροποτάμου 269

(ἀρχ. ΙΣΤ' αἰ., φ. 67α): «Ἄμωμος ψαλλόμενος, συνοπτικός, εἰς κοιμηθέντας λαϊκούς, ποίημα τοῦ Φαρδιβούκη καὶ πρωτοπαπᾶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων· καθὼς ψάλλεται ἐν Κωνσταντινουπόλει» [βλ. Στάθη, *Τὰ Χειρόγραφα Α'*, σ. 24].

22. Ἐλ. Παπαγιάννη, *Τὰ οικονομικὰ τοῦ ἕγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1986, σ. 113. Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων βρισκόταν μεταξύ ἐκείνων ποῦ εἶχαν διατελέσει ὑπὸ Λατινικὴ κυριαρχία. Βλ. Janin, *Les Églises et les Monastères*, σσ. 45-46 καὶ σσ. 579-580, γιὰ τὸν συνοπτικὸν κατάλογο τῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινούπολης ποῦ βρέθηκαν στὴν ἴδια κατάσταση.

ράγωγά τους χρησιμοποιούνται παράλληλα, χωρίς να δημιουργοῦν κάποιο προβληματισμό στους κωδικογράφους. Κατὰ πρῶτον, τὰ χειρόγραφα ποὺ περιείχαν τὸ ρεπερτόριο τῶν Πρωτοψαλτῶν τιτλοφοροῦνταν «Ψαλτικόν» καὶ μετὰ τὴ μίξη τοῦ περιεχομένου τους με αὐτὴν τοῦ ἀντίστοιχου βιβλίου τοῦ Χοροῦ («Ἄσματικόν») τιτλοφορήθηκαν ἀπὸ τὸν ΙΔ' αἰῶνα «Παπαδικές», ἀποτελώντας πλέον τὸ κοινὸ βιβλίον τῶν Ψαλτῶν καὶ τῶν Χορῶν²³. Ἐπίσης βρίσκουμε σωρεία Προθεωριῶν σὲ αὐτὲς τὶς Παπαδικές ποὺ ἐπιγράφονται εἴτε ὡς «*Σημάδια τῆς Παπαδικῆς τέχνης*» εἴτε ὡς «*Σημάδια τῆς Ψαλτικῆς τέχνης*», με ταυτόσημο περιεχόμενο²⁴. Ἐπιπλέον, στὴ θεωρητικὴ πραγματεία τοῦ Ἀγιοπολίτη βρίσκουμε τὴ διατύπωση «*Καὶ τί ὅτι εὕρισκομέν τινας τάχα καὶ ἀπὸ τῶν παπάδων εἰς ἄκρον πεπαιδευμένων λέγοντας κδ' τόνους εἶναι;*»²⁵, ἡ ὁποία προφανῶς ἀναφέρεται στοὺς ψάλτες.

Κατὰ δεύτερον, ἐκτὸς τῶν καθεαυτὸ μουσικῶν πηγῶν, ἡ μεταχείριση τοῦ ὄρου παπάς γιὰ τὸν ἀνώτερο καὶ κατώτερο κλῆρο ἀδιακρίτως ἦταν συνηθισμένη γιὰ τὴ Βυζαντινὴ σκέψη καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν κρατικὴ νομοθεσία²⁶. Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον σὲ σχέση με τὸ διαπραγματευόμενον θέμα παρουσιάζει ἡ παρακάτω νομοθετικὴ ρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (1081-1118): «*Καὶ ἐπὶ τῶν χειροτονιῶν δὲ τῶν ἱερέων ὁ παλαιὸς ἐνεργήσῃ τύπος, καθὼς τὸ αὐτὸ διέξεισι τυπικόν χρυσόβουλλον καὶ ὁ κατὰ χώραν ἐπίσκοπος τὰ ἐπτὰ μόνον ὁμοίως λήψεται χρυσᾶ· ἐν μὲν, ὅτε ποιεῖ τοῦτον λιτὸν παπᾶν ἤτοι ἀναγνώστην· τρία δέ, ὅτε χειροτονεῖ τοῦτον διάκονον καὶ ἕτερα τρία, ὅτε τελειοῖ τοῦτον ἱερέα*»²⁷. Ἐὰν μάλιστα συνυπολογιστεῖ ὅτι ὁ δομέστικος τοῦ δεξιοῦ καὶ τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ εἶναι ὀφφίκια τῶν κατωτέρων κληρικῶν ποὺ φέρουν βαθμὸ ἀναγνώστη²⁸, μοιάζει οὐσιαστικὰ αὐταπόδεικτο ὅτι ἕνας μικρὸς ἀριθμὸς κωδικογράφων θέλησε ἀπλῶς νὰ μεταχειριστεῖ γιὰ τὸν δομέστικο ἕνα ταυτόσημο ὄρο, βάζοντας τὸ πρόθεμα «πρωτο-», προκειμένου νὰ ἀναδείξει τὸν ρόλο του, ὡς προεξάρχοντα τοῦ χοροῦ ψαλτῶν - «παπάδων».

Ἡ παραπάνω ἐρμηνεία θὰ μπορούσε νὰ εὐσταθεῖ, μόνο στὴν περίπτωση ποὺ ἐμφανίζοταν παρόμοια χρῆση τοῦ ὄρου Πρωτοπαπᾶς καὶ σὲ ἄλλες καταγραφὲς μελῶν, στὰ πλαίσια μάλιστα τῶν χειρογράφων τοῦ Πίνακα. Κάτι τέτοιο ὅμως δὲν συμβαίνει. Ἡ ταύτιση τῶν δύο ὀφφικιαλίων συναντᾶται μόνο στὸν Ἄμωμο τοῦ Φαρδιβούκη, γεγονός ποὺ ὀδηγεῖ στὴ διερεύνηση τῆς ἐπόμενης ὑπόθεσης.

Β'. Ο ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ ΩΣ ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΤΗΣ ΤΟΥ ΨΑΛΤΗ

Ὁ Πρωτοπαπᾶς ὡς ἱερέας ὀνομάζεται καὶ «τελεστικός [...], διὰ τὸ τὰς τελετὰς ἐνεργεῖν»²⁹. Κατὰ συνέπεια «οἱ πρεσβύτεροι δέ, ὅτε μέγας πρωτοπαπᾶς καὶ οἱ λοιποὶ καὶ ὁ δευ-

23. Γρ. Θ. Στάθης, *Οἱ Ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ Μαθήματα τῆς Βυζαντινῆς Μελοποιίας*, ὅ.π., σσ. 44-45, 61.

24. Γιὰ μία ἐνδεικτικὴ παράθεση μιᾶς σειρᾶς τέτοιων χειρογράφων ἀπὸ τὴν μονὴ Ἰβήρων, βλ. L. Tardo, *L'Antica Melurgia Bizantina*, Grottaferrata 1938, σ. 252.

25. Ὁ.π., σ. 167.

26. Ἐλ. Παπαγιάννη, ὅ.π., σ. 20.

27. Ἰ. Π. Ζέπου, *Jus Graecoromanum*, Ἀθήναι 1931 [= Aalen 1962], τ. I, σ. 312, Reg. 1127.

28. Γ. Α. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνησι 1855, τ. Ε', σ. 410.

29. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῶν ἱερῶν χειροτονιῶν*, PG 155, 385.

τερεύων τῶν διακόνων σὺν τοῖς ἄλλοις τοῖς μὴ ἔχουσιν ὀφθίγια διακόνους, ἔξω τοῦ ἱεροῦ βήματος τόπον οὐκ ἔχουσι, διὰ τὸ ἐξυπηρετεῖν αὐτοῖς ἐν τῷ βήματι»³⁰. Ἀναζητώντας τὴν περίπτωση ἐκείνη πού ὁ προϊστάμενος τῶν ἱερέων παίρνει τὴ θέση τοῦ ψάλτη, διερευνήθηκε ἓνα εὐρὺ φάσμα Μοναστικῶν καὶ Κοσμικῶν Τυπικῶν, προκειμένου νὰ σχηματιστεῖ μία λεπτομερέστερη εἰκόνα τῶν συνηθισμένων καθηκόντων του καὶ νὰ καταστρεῖ δυνατὸς ὁ ἐντοπισμὸς κάποιας ἐξαίρεσης ἀπὸ αὐτά.

Τὸ συνηθέστερο ἱερατικὸ καθῆκον τοῦ πρωτοπαπᾶ εἶναι ἡ ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου. Μὲ αὐτὸ τὸ ρόλο ἐμφανίζεται ὡς πρῶτος πρεσβύτερος στὴν ἀκολουθία τοῦ Νιπτῆρος³¹ καὶ στὴν Λειτουργία τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα μὲ βάση τὸ πλήρες σπουδιτικὸ τυπικὸ τῆς Μονῆς Σωτῆρος Μεσσήνης³². Στὸ πλαίσιο δὲ τῆς ἴδιας ἀκολουθίας παραδίδεται καὶ ὡς πρωτοπρεσβύτερος, ἀπὸ τὸ ὑβρίδιο Σπουδιτικὸ Τυπικὸ³³. Ἐπίσης καταγράφεται ὡς ἀ' πρεσβύτερος στὸν Ἑσπερινὸ τῆς ἴδιας ἡμέρας³⁴. Ὡς πρῶτος τῶν ἱερέων ἀναφέρεται στὴν Παννουχίδα τῆς Α' ἐβδομάδος τῆς Τεσσαρακοστῆς³⁵ καὶ ὀρίζεται τέλος ὅτι στὶς Ὁρες τῶν Χριστουγέννων οἱ πρῶτοι τῶν ἄλλων πρεσβύτεροι διαβάζουν τὰ εὐαγγέλια³⁶.

Ὡς πρωτοπαπᾶς ἐμφανίζεται στὸ Τυπικὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως (κωδ. Τιμίου Σταυροῦ 43, τοῦ ἔτους 1122), διαβάζοντας τὸ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγέλιον τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Νιπτῆρος³⁷, τὴν εὐχὴ καὶ τὸ εὐαγγέλιον τῆς Λιτῆς κατὰ τὴν παραμονὴ τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων³⁸ καὶ τέλος, τὸ μετὰ τὴν Α' Ὁρα εὐαγγέλιον τῆς Μ. Δευτέρας³⁹. Ἐπιπλέον, στὸν Ὅρθρο τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα ἐκφωνεῖ τὸ «Δόξα τῇ ἀγίᾳ καὶ ὁμοουσίῳ»⁴⁰. Τὸ ἴδιο ἐκφωνεῖ στὴν παραπάνω ἀκολουθία, ἀλλὰ ὡς βασιλικὸς πρωτοπαπᾶς ὅταν αὐτὴ τελεῖται μέσα στὸ Παλάτι⁴¹. Καθὼς ὁ βασιλεὺς νίπτει τὰ πόδια τῶν πενήτων στὸ βασιλικὸ κελλίο κατὰ τὴν ἀκολουθία τοῦ Νιπτῆρος, ὁ πρωτοπαπᾶς τοῦ Παλατιοῦ ἀναγινώσκει τὸ εὐαγγέλιο⁴². Ἐπίσης εἶναι ὁ ἴδιος πού ἀναγινώσκει τὸ πρῶτο εὐαγγέλιον τῶν Ὁρῶν τῶν Χριστου-

30. EBE 2047 (α' τέτ. ΙΕ' αἰ.), φ. 1β. Τὸ χωρίο αὐτὸ βρίσκεται δημοσιευμένο στὴν μελέτη τοῦ J. Darrouzès, "Sainte-Sophie de Thessalonique d'après un rituel", *REB* 34 (1976), σ. 49⁴⁴⁻⁴⁸.

31. Dmitrievskij, *Opisanie I*, σ. 129 (Τυπικὸ ΜΧΕ).

32. Miguel Arranz, *Le typicon du monastère du Saint-Saveur à Messine, Codex Messinensis gr. 115, A.D. 1131, OCA* 185 (Roma 1969), σ. 250¹²⁻¹⁸: «Εὐαγγέλιον κατὰ Ἰωάννην [...], ἀναγινώσκειται δις, παρὰ τοῦ προεστῶτος, ἢ παρὰ τοῦ πρώτου πρεσβυτέρου ἐνδον τοῦ βήματος ἐν τῷ συνθρόνῳ, ἔξωθεν δὲ ἐν τῷ ἄμβωνι ἀντιφωνεῖται παρὰ τοῦ διακόνου, τὸν αὐτὸν λόγον λέγοντος αὐτοῦ, ὄνπερ ἐκεῖνος ἐνδοθεν». Γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Τυπικοῦ Μεσσήνης ὡς Πλήρους Σπουδιτικοῦ Τυπικοῦ, βλ. R. Taft, "Mount Athos: A Late Chapter in the History of the Byzantine Rite", *DOP* 42 (1988), σ. 184.

33. Dmitrievskij, *Opisanie I*, σ. 227. Γιὰ τὸν χρησιμοποιούμενο ὄρο *hybrid Studite office*, ὡς προσδιοριστικὸ τοῦ ἔργου τοῦ Θεοδώρου Σπουδίτου Ὑποτύπωσις

Σπουδίου, βλ. R. Taft, *ὁ.π.*, σ. 182.

34. Juan Mathos, *Le Typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix No 40, Xe siècle, τόμ. II, OCA* 166, Roma 1963, σ. 96.

35. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς Θείας Προσευχῆς*, *PG* 155, 661.

36. EBE 2047 (α' τέτ. ΙΕ' αἰ.), φ. 16α. Τὸ χωρίο αὐτὸ βρίσκεται δημοσιευμένο στὴ μελέτη τοῦ I. Φουντούλη, «Μαρτυρία τοῦ Θεσσαλονίκης Συμεὼν περὶ τῶν Ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης», *ΕΕΒΣΑΠΘ* 21 (1976), σ. 137, ὕ9.

37. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Τυπικὸν τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐκκλησίας, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, τόμ. 2, Βρυξέλλες 1963, σ. 112.

38. Ὁ.π., σ. 19.

39. Ὁ.π., σ. 43.

40. Ὁ.π., σ. 190.

41. Pseudo-Kodinos, "Traité des Offices", *Le Monde Byzantin I*, ed. Jean Verpeaux, Paris 1966, σ. 232.

42. Ὁ.π., σσ. 228-229.

γέννων⁴³. Τέλος, αναλαμβάνει ως βασιλικός πρωτοπαπᾶς τὴν Ὑψωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ποῦ τελεῖται σὲ εἰδικὰ κατασκευασμένη ἀναβάθρα τοῦ βασιλικοῦ Τρικλίνου, σὲ περίπτωση ἀπουσίας τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἢ ἄλλων ἐνδημούντων Πατριαρχῶν⁴⁴.

Κατὰ τὴν ἀναζήτηση κάποιας τυπικῆς διάταξης ποῦ νὰ ὑπαγορεύει στὸν Πρωτοπαπᾶ νὰ προεξάρχει τῶν ψαλτικῶν χορῶν, ὑποκαθιστώντας τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς δύο δομεστικούς, ἐντοπίστηκαν καὶ οἱ περιπτώσεις ἐκεῖνες ποῦ ὁ Πρωτοπαπᾶς συμψάλλει μὲν μὲ τοὺς ὑπολοίπους κληρικούς, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ ἐξαιρέση ἀπὸ τὴ φύση τῶν ἱερατικῶν του καθηκόντων. Διότι, κατὰ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης: «Καὶ ἱερεῖς μὲν ἀρχόμενοι τῶν θείων ὕμνων, τοῦ ἱεροῦ βήματος ἐνδοθεν, τὰς περὶ Θεοῦ πρώτας εἰκονίζουσι τάξεις. Διάκονοι δὲ σὺν ἀναγνώσταις καὶ ὑμνωδοῖς, τοὺς θείους τε ψαλμοὺς καὶ τὰς ἱεράς Γραφὰς κατὰ τάξιν διαδεχόμενοι, τὴν μέσσην τῶν οὐρανίων χορείαν ἐμφαίνουσι. Λαὸς δὲ ἅπας, ὀρθῶς ἔχων περὶ τὴν πίστιν προθέσει ψυχῆς, τοῖς μελωδοῦσι συνάπτεται, τὸν ἀπὸ Θεοῦ ἐκκαλούμενος ἔλεον. Ἐμφαίνει δὲ οὗτος τὴν τελευταίαν τάξιν [...]»⁴⁵.

Ἡ μοναδικὴ περίπτωση ρητῆς τυπικῆς διάταξης μὲ βάση τὴν ὁποία ὁ Πρωτοπαπᾶς παίρνει τὴ θέση ἐλλείποντος Δομεστικοῦ ἐντοπίζεται στὸν Ἀσματικὸ Ἑσπερινὸ Θεσσαλονίκης⁴⁶. Πρόκειται γιὰ μία ἀπὸ τίς ρυθμίσεις τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ποῦ ἀφορᾶ τὴ χο-

43. Ὁ.π., σ. 193.

44. Ὁ.π., σσ. 239-240. Ἡ ἀνάληψη τῶν καθηκόντων τοῦ ἀπόντος ἀρχιερέως ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πρωταρχικὰ δικαιώματα τοῦ Πρωτοπαπᾶ, ὅπως αὐτὸ φαίνεται στὸν κατάλογο Ἐκκλησιαστικῶν Ὁφικίων ποῦ ὁ Darrouzès ἀποδίδει στὸν Ψευδο-Κωδινὸ: «Ὁ πρωτοπαπᾶς, ἔκδικος καὶ πρῶτος τοῦ βήματος καὶ φέρων τὰ δευτερεῖα τοῦ ἀρχιερέως» [βλ. J. Darrouzès, *Recherches sur les Ὁφίκια de l'Église byzantine*, Archives de l'Orient Chrétien, 11, Paris 1970, σ. 569]. Μὲ βάση τὴν ἴδια ἀρχή, ὁ πατριαρχικός πρωτοπαπᾶς ἀναγινώσκει τὸν Ἀπόστολο τῆς παραμονῆς Χριστουγέννων, διότι τὸ Εὐαγγέλιο θὰ διαβαστεῖ ἀπὸ τὸν Πατριάρχη [βλ. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église*, Ms. Sainte-Croix No 40, Xe siècle, τόμ. I, OCA 165, Roma 1962, σ. 152, σημ. 13].

45. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Ἐρμηνεία περὶ τε τοῦ Θεοῦ Ναοῦ*, PG 155, 708-709. Μὲ βάση καὶ αὐτὴν τὴ διάσταση τῶν ἱερατικῶν του καθηκόντων, στὰ πλαίσια τοῦ πασχαλινοῦ συμπλέγματος ἀκολουθιῶν καὶ εἰδικὰ στὸν Ὁρθρο τῆς Κυριακῆς, ἐμφανίζεται νὰ ψάλλει ὁ Πρωτοπαπᾶς τὸ ἀναστάσιμο τροπάριο «Χριστὸς ἀνέστη» τρεῖς φορές, τὸ ὁποῖο ἐπαναλαμβάνουν οἱ ψάλτες «μέχρις ἂν ὁ πρωτοπαπᾶς τοὺς τεταγμένους στίχους τελήσῃ» καὶ νὰ εἰσοδεύει συμψάλλοντας μὲ τοὺς «μετ' αὐτοῦ» τὸ «Ἀναστάσεως ἡμέρα» [Pseudo-Kodinos, «Traité...», ὁ.π., σ. 233]. Μᾶλλον κάποια ἀνάλογη μεταχείριση ὑπονοεῖται καὶ ἀπὸ τὴ

μοναδικὴ ἀνάλογη καὶ μᾶλλον περιέργη μαρτυρία «Ἐν τῇ ἐβδόμῃ [ῥῥῆ τοῦ Κανόνος], ψάλλει ὁ πρωτοπαπᾶς ἐν τῷ ἄμβωνι, τὸ Ἡ Παρθένος σήμερον τὸν ὑπερούσιον τίκει, γ'» [EBE 2047, φ. 16β. Πρβλ. Φουντούλη, «Μαρτυρία...», ὁ.π., σ. 137, Υ 10]. Στὰ πλαίσια Λιτῆς κατὰ τὸν Ὁρθρο τῆς Κυριακῆς Βαῶν, ὁ Πρωτοπαπᾶς ψάλλει μὲ τὸν κληρὸ «Ἐν ταῖς νυκτίν ἐπάρατε τὰς χεῖρας ἡμῶν», καθὼς ὁ Πατριάρχης ἔχει ἀνεβεῖ στὸ Γολγοθᾶ «τοῦ θυμιάσαι» [Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Τυπικόν...*, ὁ.π., σ. 12]. Ἐπίσης, μὲ ἀναλυτικότερη διατύπωση, στὴ Λιτὴ τῆς παραμονῆς τῆς 26^{ης} Ὀκτωβρίου, μετὰ τὸν Ἑσπερινὸ στὴ Θεοτόκο Καταφυγῆς μὲ κατεύθυνση τὸν Ἅγ. Δημήτριο, γιὰ τὴν τέλεση τοῦ Β' Ἑσπερινοῦ, «μετὰ τὸν Ἀρχιερέα δέ, εὐθὺς οἱ ἐπίσκοποι· καὶ αὐτοὶ κατὰ συζυγίαν καὶ μετὰ τῶν μανθῶν αὐτῶν· μετ' αὐτοὺς δὲ οἱ σταυροφόροι κριταὶ πρεσβύτεροι· εἶτα οἱ ἡγούμενοι· εἶτα ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς, καὶ ὁ μέγας δευτερεύων, καὶ οἱ λοιποὶ ὀφικιάλιοι καὶ ἔκδικοι πρεσβύτεροι μετὰ τῶν ράβδων αὐτῶν· μετ' αὐτοὺς οἱ πνευματικοὶ καὶ λοιποὶ ἱερομόναχοι· καὶ καθεξῆς οἱ τῆς πόλεως ἱερεῖς ἅπαντες ἡσύχως κατὰ συζυγίαν πορευόμενοι καὶ ψάλλοντες, τοῦ δευτέρου κανονάρχου μέσον τῶν κληρικῶν ἱερέων κανοναρχοῦντος» [EBE 2047, φ. 146β].

46. Ὁ Ἄμωμος ποῦ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς παρούσης διαπραγμάτευσης προέρχεται ἀπὸ μουσικὰ χειρόγραφα τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενο καταγράφει τὴν τάξιν τῶν Μοναστικῶν ἀκολουθιῶν. Παρόλ' αὐτὰ,

ροστασία τῶν ψαλλόντων καὶ γίνεται μὲ κριτήριον τὴν ἐπισημότητα τῶν ἑορτῶν⁴⁷. Διότι, μὲ δεδομένο ὅτι εἶναι στὴ φύση τῶν Ἀσματικῶν Ἀκολουθιῶν τὸ «*χρεῖαν ἔχειν ἱερέων πλείονων τε καὶ ψαλτῶν*»⁴⁸ καὶ «*ἵνα μὴ δίχα ὕμνων τὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας γίνηται*»⁴⁹, ὁ Συμεὼν καθορίζει ὅτι «*εἰς τὸ ἕτερον δὲ τοῦ σολέως μέρος, ἐν τῇ ἀριστερᾷ βαθμίδι ὁ ἕτερος δομέστικος ἴσταται ἐν τῷ καιρῷ τῶν ἑορτῶν, τῶν λοιπῶν ψαλτῶν ἅμα αὐτῷ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ἔξωθεν χορείαν ποιουμένων καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀρχιερέα ὀρώντων· ἢ καὶ ἔξωθεν τῆς ἄλλης πλευρᾶς τοῦ σολέως ἴστανται καὶ πρὸς μεσημβρίαν ὀρῶσιν· εἰ δὲ οὐκ εἰσι ψάλται, ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς ἴσταται ἐν τῇ ἀριστερᾷ τοῦ σολέως βαθμίδι μετὰ τῶν κληρικῶν, πρεσβυτέρων ἢ καὶ ἀναγνωστῶν ψάλλειν εἰδόντων, ὡς πρὸς μεσημβρίαν καὶ αὐτοὶ βλέποντες οἱ καὶ κατὰ στίχον τοῖς ψάλταις ἀντιφωνοῦσιν, ἕως ὃ τῆς εἰσόδου ἔλθοι καιρὸς τότε δέ, οἱ μὲν ἱερεῖς εἰς τὴν εἴσοδον ἀπέρχονται· οἱ ἐν τῷ ἀριστερῷ δὲ μέρει ἀναγνώσται, τοῖς ψάλταις κατὰ στίχον ἀντιφωνοῦσιν*»⁵⁰.

Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν ἀναζητούμενη ἐκείνη περίπτωση ποὺ ὁ Πρωτοπαπᾶς, ἐφόσον ἀναλαμβάνει νὰ προεξάρχει ὡς δομέστικος τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ τῶν ψαλλόντων, στέκεται ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ποὺ αὐτὸς θὰ στεκόταν. Ψάλλει δὲ μὲ τὸν χορὸ τοῦ τὰ Μεγάλα Ἀντίφωνα τοῦ Ἑσπερινοῦ⁵¹, προκειμένου νὰ καλύψει τὴν ἔλλειψη ψαλτῶν, ἢ ὅποια εἰδικὰ γιὰ τὸ συγκεκριμένο σημεῖο τῆς ἀκολουθίας εἶναι κρίσιμη. Αὐτὴ ἡ ρύθμιση τοῦ Συμεὼν γίνεται οὐσιαστικὰ γιὰ τοὺς Ἑσπερινούς ἐλασσόνων καθημερινῶν ἑορτῶν κατὰ τις ὁποῖες παρίσταται μόνον ἢ μία «*ἐβδομάδα*» τῶν ψαλτῶν⁵².

ἡ δυνατότητα ἀναζήτησης κάποιας ἐρμηγείας στὰ πλαίσια τῶν Ἀσματικῶν Ἀκολουθιῶν αἰτιολογεῖται καὶ ἀπὸ τὴν Τουλιανό-Βανκερ, «*The Three Types*», σ. 1012, ἢ ὅποια ὑποθέτει ὅτι ὁ Ἄμμος Λαϊκῶν προέρχεται ἀπὸ αὐτὸν τοῦ Ἀσματικοῦ Ὁρθρου.

47. ΕΒΕ 2047, φ. 6α: Ὁ Συμεὼν ἔχει ὀρίσει γιὰ τοὺς δύο χοροὺς ψαλτῶν νὰ ὑπηρετοῦν «*ἐκαστος μὲν ἐν τῇ ἀποταχθεῖσθαι ἐβδομάδι τε καὶ ἡμέρᾳ*». Ἀλλὰ, «*ὁμοῦ δὲ πάντας συναγόμεθα εἰς δοξολογίαν Θεοῦ κοινήν, σαββάτου τε ἐσπέρας, καὶ ὄρθρου Κυριακῆς καὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας, ὅπου καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ἔσται σὺν αὐτοῖς συναγόμενος [...] ὁμοίως τε συναθροίζεσθαι σὺν αὐτῷ πάντας ἀδιαλείπτως, δεσποτικαῖς ἑορταῖς, τῶν μεγάλων ἀγίων ἑορταῖς ταῖς κατ' ἔθος ἀρχαίων ἀποτεταγμέναις λιτανεῖς καὶ συνάξεις*».

48. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς Θείας Προσευχῆς*, PG 155, 553.

49. ΕΒΕ 2047, φ. 7α.

50. Ὁ.π., φ. 3α. Τὸ ἀπόσπασμα ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν J. Darrouzés, «*Sainte Sophie de Thessalonique d'après un Rituel*», REB 34 (1976), σ. 53. Στὸ πλαίσιο τοῦ ἰδίου ἑορταστικοῦ Ἑσπερινοῦ, μὲ βᾶση ὅμως τὴν πάγια ἀρχὴ τοῦ Συμεὼν γιὰ τοὺς ψάλλοντες ἱερεῖς καὶ Διακόνους, προβλέπεται ὅτι «*ἠλλαγμένοι πάλιν εἰς τὸν σολέα ἔξέρχονται καὶ κατὰ τάξιν στάντες, ὡς πρὸς τὸν λαὸν ὀρώντες, σὺν τῷ εὐωνύμῳ χορῷ τὰ στι-*

χηρὰ ψάλλουσι, τοῦ πρωτοκανονάρχου ἐν ταῖς τρισὶ βαθμίσι τοῦ ἄμβωνος ἴσταμένου» (φ. 4β καὶ J. Darrouzés, ὁ.π., σ. 59]. Ἐπίσης, «*συμφάλλουσι [τῷ ἀριστερῷ] χορῷ, ἄχρι καὶ τοῦ προκειμένου ἠλλαγμένοι ἰστάμενοι*» [φ. 3β καὶ J. Darrouzés, ὁ.π., σ. 55]. Τέλος, «*οἱ ἐκκλησιαστικοὶ τε κατὰ τάξιν ἐκεῖσε ἴστανται· καὶ οἱ μὲν ψάλται ἐν τῷ δεξιῷ πινσῷ· οἱ ἱερεῖς δὲ καὶ ἀναγνώσται, ἐν τῷ ἀριστερῷ, τῆς ἀγίας εἰκόνης τῆς Ὁδηγήτριας ἐν μέσῳ περὶ τὰς βαθμίδας τοῦ ἄμβωνος ἰσταμένης. Ὁ οὖν πρωτοκανονάρχος μέσον τοῦ ναοῦ διερχόμενος κανοναρχεῖ τὰ ἀποστίχου, ὡς διευτυπώθη*» [φ. 4β καὶ J. Darrouzés, ὁ.π., σ. 59].

51. Ὁ Συμεὼν ἔχει ὀρίσει ρητὰ ὅτι «*Ψάλλται δὲ ψάλλουσι τὰ ἀντίφωνα, τῶν προφητῶν ἐκτυποῦντες τὸν χορὸν*» [*Ἑρμηγεία περὶ τε τοῦ Θεοῦ Ναοῦ*, PG 155, 717]. Γιὰ τὸν κυμαινόμενον ἀριθμὸ τῶν πρὶν τὴν Εἴσοδο ἀντιφώνων τοῦ Ἀσματικοῦ Ἑσπερινοῦ καθὼς καὶ τὸν τρόπο ψαλμῶδισσῆς τους, βλ. Δημ. Μπαλαγεωργίου, *Ἡ Ψαλτικὴ Παράδοση τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Κοσμικοῦ Τυπικοῦ*, Ἀθήνα 2001, σσ. 141-150.

52. N. Moran, *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*, Leiden 1986, σ. 31. Ἡ κρατοῦσα τάξις στὴ ΜΧΕ ἀπὸ τοὺς μετὰ τὴν Ἄλωση αἰῶνες ἀποτελέσει οὐσιαστικὰ μία κατ' ἀναλογίαν ἐφαρμογὴ τῆς παραπάνω ἀρχῆς, λαμβάνοντας ὅμως ὑπόψιν τις

Με δεδομένο ότι η νεκρώσιμη ακολουθία για λαϊκό έπρεπε να τελεστεί σε οποιαδήποτε ημέρα της εβδομάδας, θα μπορούσε να συναχθεί ότι ο ναός θα ήταν αναπόφευκτα επανδρωμένος μόνο με τη μία «εβδομάδα» ψαλτών. Ειδικά δε για την περίπτωση αυτή, και εφόσον ο τρόπος ψαλμώδησης των Μεγάλων Αντιφώνων του Έσπερινοῦ ομοιάζει με την ανάλογη αντιφωνική του Αμώμου, θα μπορούσε να ισχύσει η πρόβλεψη του Συμεών και για την τέλεση της νεκρώσιμης Ακολουθίας «εις κοιμηθέντας λαϊκούς». Δηλαδή, οι «εβδομαδάριοι» ψάλτες να αποτελέσουν τον δεξιό χορό και να σχηματισθεί άριστερός από τους κληρικούς και τον Πρωτοπαπᾶ του ναοῦ ως προεξάρχοντα, σε ρόλο και θέση δομestίκου⁵³.

Η παραπάνω έρμηνεία θα ευσταθοῦσε μόνο στην περίπτωση που ο Πρωτοπαπᾶς είχε καταγραφεί ως δομestικός αποκλειστικά του άριστεροῦ χοροῦ. Αν και αυτή είναι η συχνότερα εμφανιζόμενη περίπτωση, δὲν μπορούν να άγνοηθοῦν οί δύο σπάνιες μέν, αλλά έξίσου αξιόπιστες καταγραφές⁵⁴, μέσα από τις οποίες εμφανίζεται ως προεξάρχων του δεξιού χοροῦ. Εάν μάλιστα όλες οί περιπτώσεις αντιμετωπιστοῦν συνολικά, τότε η έρμηνεία διὰ των όδηγιών του Συμεών καθίσταται μάλλον μερική, γεγονός που όδηγεῖ στην διερεύνηση της τελευταίας υπόθεσης. Αναζητεῖται δηλαδή κάποια περίπτωση μέλους – κυρίως Αμώμου – στην όποία ο Πρωτοπαπᾶς να διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο κατά την ψαλμώδησή του.

Γ'. Ο ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ ΚΑΙ Η ΝΕΚΡΩΣΙΜΗ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ «ΒΑΣΙΛΕΩΝ»

Η μοναδική περίπτωση Αμώμου στην όποία πρωτοστατεῖ ο ψάλλων Ίερέας είναι αυτή που προορίζεται για τον Όρθρο του Μεγάλου Σαββάτου, δηλαδή ο τρίτος τύπος «εις την θεόσωμον ταφήν του Κυρίου». Παραδόξως, τὰ μουσικά χειρόγραφα σιωποῦν, εμφανίζοντας και στις τρεῖς στάσεις τον Δομestικό του εκάστοτε χοροῦ να προψάλλει, για να τον ακολουθήσουν μετά όλοι οί ψάλτες⁵⁵. Δὲν χρησιμοποιοῦν κάποια από τις συνήθειες εκφρά-

δυσχερέστερες συνθήκες που επικράτησαν. Δηλαδή, στις ήμέρες που χοροστατεῖ στον ναό ο Πατριάρχης, σε όλες τις μεγάλες γιορτές, τους Έσπερινούς Σαββάτου και το σύμπλεγμα Όρθρου-Λειτουργίας της Κυριακής, οί χοροί είναι πλήρεις. Σε ήμέρες έλασσόνων γιορτῶν χοροστατοῦν μόνον οί Δομestικοί των δύο χορῶν. Τέλος, στο σύμπλεγμα Έσπερινοῦ-Όρθρου και Λειτουργίας των καθημερινῶν γιορτῶν αναλαμβάνουν τόσο την χοροστασία όσο και την ψαλμώδηση οί έφημέριοι του ναοῦ με το Μέγα Σύγκελλο [βλ. Άγγ. Βουδούρη, *Οί Μουσικοί Χοροί της Μεγάλης του Χριστοῦ Έκκλησίας κατά τους Κάτω Χρόνους*, μέρος Δεύτερον, έν Κωνσταντινουπόλει, 1937, σσ. 3-4].

53. Βλ. Πίνακα, άρ. 1-6.

54. Βλ. Πίνακα, άρ. 7-8.

55. Βλ. ένδεικτικά για την Α' στάση τον κώδικα

Κουτλουμουσίου 456 (του έτους 1443), φ. 25β «[...] ό δομestικός άπ' έξω· ήχος πλ. α' Εὐλογητὸς εἰ, Κύριε - έσω όμοῦ όλοι από χοροῦ· πλ. α' Μακάριοι οί άμωμοι» [βλ. Γρ. Θ. Στάθη, *Τὰ Χειρόγραφα Γ'*, σ. 345]. Στόν ΕΒΕ 899 (του ΙΕ' αἰ.), φφ. 185β-186α «άρχεται ό δομestικός του δεύτερου χοροῦ άπ' έξω· πλ. α' Έφριξεν ή γή, Άξιόν έστι - κάτω μελέτη μετά τό, νανα· πλ. α' Αί χείρες σου έποίησαν με, Άξιόν έστι». Πρβλ. και Βατοπαιδίου 1281 (του ΙΕ' αἰ.), φ. 181α «άρχεται ό δομestικός του δεύτερου χοροῦ άπ' έξω μετά των συν αυτῶ· πλ. α' Άξιόν έστι - έσώτερον· πλ. α' Αί χείρες σου έποίησαν με». Τέλος, στόν Σινᾶ 1293 (του ΙΔ' αἰ.), φ. 150β «εύθῶς άρχεται ό δομestικός του δεξιού χοροῦ· την τρίτην στάσιν άπ' έξω· πλ. α', εις τον επιτάφιον· Ηλιε της δόξης - έσωτέρα φωνή, όμοίως· πλ. α' Επίβλεπον επ' έμέ».

σεις με τις όποιες υποδηλώνεται ή συμμετοχή Ίερέων («οί έντός», «οί έντός του βήματος», «οί ιερείς»). Αντίθετα, οί διατάξεις τών Τυπικῶν για τόν Ὁρθρο τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, πέρα ἀπό τις ὅποιες παραλλαγές στη διατύπωση, συμφωνοῦν ὡς πρὸς τόν πρωταγωνιστικό ρόλο τοῦ Ίερέα καί τοῦ Χοροῦ τῶν ὁμοιοβάθμων του. Οί μαρτυρίες προέρχονται ἀπό Λειτουργικά Τυπικά, ἂν καί μεταγενέστερα τῶν χρησιμοποιούμενων μουσικῶν χειρογράφων, καθὼς τὰ σύγχρονά τους δὲν περιέχουν κάποια ἀναλυτική διάταξη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιγραμματική ἀναφορὰ τοῦ Ἄμώμου.

Ὡς ἐγγύτερη πρὸς αὐτὰ μαρτυρία, ἂν καί συνοπτικότερη, προκρίνεται ἡ προερχόμενη ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ ΙΣ' αἰῶνος γιὰ τὸ Τυπικὸ Ἁγ. Σάββα: «Κάκει [ἐγγύς τοῦ νάρθηκος] ἄρχεται ὁ ἱερεύς μετὰ μέλους τὸ Εὐλογητὸς εἰ, Κύριε. Εἶτα λέγει τὰ μεγαλυνάρια, κάκει στιχολογεῖται καὶ ὁ Ἄμωμος. [...] Καὶ πάλιν ἄρχεται τὴν ἑτέραν στάσιν, τὸ Αἰ γενεαὶ πᾶσαι. Εἶτα ψάλλει τὸ Εὐλογητὸς εἰ, Κύριε, εἰς ἧχον πλ. α' καὶ τὰ τροπάρια ἀναστάσιμα· Τῶν ἀγγέλων ὁ δῆμος καὶ τὰ ἕτερα ε'»⁵⁶. Ἀπὸ ἄλλο σύγχρονο Σαββαϊτικὸ Τυπικὸ, χωρὶς καταγραφή δομestίκου, φαίνεται σαφέστερα ἡ κατανομή τῶν ψαλλομένων μεταξὺ ἱερωμένων καὶ ψαλτῶν: «Μεγαλυνάρια ἴσταται ὁ κανονάρχης εἰς τὸ μέσον, λέγει τοὺς στίχους τοῦ Ἄμώμου, ὁ δὲ χαμηλός, ἢ διάκονος φορεμένος, κανοναρχεῖ τὰ μεγαλυνάρια, τὸν εἰρμόν τῆς α' στάσεως ἀνὰ ἕξ καὶ τὰ τροπάρια ἀπὸ μίαν φοράν, ἄρχει δὲ ὁ χορὸς ὁ ἄρχων καὶ τὰς μικρὰς στάσεις, ὁποῦ ἤρξε τὴν πρώτην ἀνάδοσιν»⁵⁷.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν παραπάνω ἐγκείται στὸ γεγονός ὅτι πρόκειται γιὰ μία ἀκόμα ἀπὸ τις περιπτώσεις ἐκεῖνες πού οἱ τυπικὲς διατάξεις τῶν μουσικῶν χειρογράφων, ἂν καὶ ἀρχικὰ ἐλλειπτικὲς ἢ ἀκόμα καὶ σὲ ἀντίθεση μετὰ τις ἀντίστοιχες τῶν Λειτουργικῶν Τυπικῶν, μποροῦν τελικὰ νὰ ὀδηγήσουν στὴν ἀνασύνθεση, ἢ τουλάχιστον στὴν ἀπλή σύλληψη τοῦ γενικότερου σχήματος κάποιου τελετουργικοῦ, πού ὑπόκειται σὲ ἀναμενόμενες διαφοροποιήσεις, κατὰ τόπους καὶ χρονικὲς περιόδους⁵⁸. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὀπτική, ὁ Ἄμωμος

56. Dmitrievskij, *Opisanie III*, σ. 380.

57. Ὁ.π., σ. 516.

58. Τὰ Τυπικά Ἁγ. Σάββα πού στηρίζονται σὲ χειρόγραφα τῶν μέσων τοῦ 19^{ου} αἰῶνα, καταγράφουν ἀναλυτικότερα τὴν κατανομή τῶν Ἐγκωμίων καὶ τῶν στίχων τοῦ Ἄμώμου μεταξὺ τῶν χορῶν ἱερέων καὶ ψαλτῶν, χωρὶς ὅμως νὰ λείπουν κάποιες διαφοροποιήσεις σὲ σχέση μετὰ τοὺς χοροὺς ψαλτῶν, τῶν ὁποίων ὁ σχολιασμός ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς παρούσης διαπραγμάτευσης. Συγκεκριμένα, σὲ Σαββαϊτικὸ Τυπικὸ ἀπὸ χειρόγραφο τῆς μονῆς Παντελεήμονος τοῦ 1841 «ὁ πρῶτος αὐτῶν [τῶν ἱερέων] [...], ψάλλει τροπάριον ἧχος πλ. α'. Μεγαλύνομέν σε, Ζωοδότα Χριστέ. Καὶ εὐθέως ψάλλομεν τὸν Ἄμωμον μετὰ τῶν μεγαλυναρίων αὐτοῦ» [Dmitrievskij, *Opisanie III*, σ. 622]. Στὰ πλαίσια τοῦ ἰδίου Τυπικοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ χειρόγραφο τῆς μονῆς Διονυσίου ἐπεξηγεῖται ὅτι «Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ λέγεται πεντάκις, τρίς παρὰ τῶν ἱερέων καὶ δις παρὰ τῶν χορῶν, εἰς οὓς χοροὺς ἔρχονται καὶ οἱ ἱε-

ρεῖς καὶ ἴστανται μέχρι τέλους τῆς στάσεως. Ὡστε εἰς τὰς ἀρχὰς καὶ τὰ τέλη τῆς στάσεως κυκλοῦν τὸν ἐπιτάφιον τοὺς ἱερεῖς, εἰς δὲ τὰ μέσα ἴστασθαι εἰς τοὺς χοροὺς». Πρόκειται ὅμως μᾶλλον περὶ παλαιᾶς τάξης, διότι «Νῦν δὲ ἀπ' ἀρχῆς τῶν ἐγκωμίων μέχρι τοῦ καθίσματος περίσταντο κύκλῳ τοῦ ἐπιταφίου, ψάλλοντες κ.τ.λ. καὶ ὁ ἐπιτάφιος κεῖται ἐν τῷ μέσῳ μέχρι τέλους τῆς δοξολογίας, καὶ τότε φορεμένων τῶν ἱερέων, γίνεται λιτὴ κύκλῳ τοῦ ναοῦ, ψαλλομένου τοῦ νεκρωσίμου τρισαγίου» [Dmitrievskij, *Opisanie III*, σ. 622, σημ. 2]. Ἐπίσης, μία ἄλλη ἐκδοχὴ ἀπὸ χειρόγραφο τῆς μονῆς Ἰβήρων ἀναφέρει: «Καὶ ἀποκρίνεται τὸ αὐτὸ τροπάριον ὁ ἐναρξάμενος χορὸς, ἦτοι ὁ ἀριστερός, καὶ πάλιν τὸ αὐτὸ ὁ προεστὼς, συμψαλλόντων καὶ τῶν λοιπῶν ἱερέων, καὶ πάλιν τὸ αὐτὸ ὁ δεξιὸς χορὸς, καὶ πάλιν τὸ αὐτὸ οἱ ἱερεῖς, καὶ οὕτως ἄρχεται ὁ ἀριστερός χορὸς τῶν στίχων τῆς α' στάσεως, ὥστε συμβαίνει πεντάκις ψάλλεσθαι τὸ πρῶτον τροπάριον, τρίς παρὰ τῶν ἱερέων καὶ δις παρὰ τῶν δύο χορῶν. Καὶ οἱ λοιποὶ

του Φαρδιβούκη μπορεί να έκληφθει ως συντομογραφημένη και μάλλον έλλειπτική καταγραφή κάποιου ιδιότυπου τελετουργικού νεκρώσιμης ακολουθίας με τη συμμετοχή του Πρωτοπαπᾶ στην ψαλμώδηση, τὸ ὁποῖο προοριζόταν αποκλειστικά γιὰ τὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινούπολης.

Οἱ Ἁγ. Ἀπόστολοι⁵⁹, πέρα ἀπὸ τὸν ρόλο τους ὡς κέντρο χριστιανικῆς λατρείας, ἦταν ἄλλος ἓνας ἀπὸ τοὺς μείζονες ναοὺς πού στόχευαν στὴν ὑποστήριξη τῆς αὐτοκρατορικῆς ιδεολογίας⁶⁰. Ὁ ναὸς ἦταν ἄρρηκτα συνδεδεμένος μετὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ταφὴ καὶ αὐτὸς ἦταν ἄλλωστε ὁ πρωταρχικὸς λόγος οἰκοδόμησής του ἀπὸ τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο. Προ-όριζε τὸν ναὸ γιὰ μαυσωλεῖο του καὶ γιὰ αὐτὸν τὸν λόγο τοποθέτησε τὴν αὐτοκρατορικὴ σαρκοφάγο στὸ κέντρο τοῦ θυσιαστηρίου, περιστοιχίζοντάς τὴν ἡμικυκλικά μετὰ τὰ δώδεκα κενοτάφια τῶν Ἀποστόλων⁶¹. Ἡ οἰκοδόμηση νέου χώρου, ἐκτὸς τοῦ ναοῦ, γιὰ τὴν σωρὸς τῶν Αὐτοκρατόρων καὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειάς τους⁶², καθὼς καὶ ὁ καθαγιασμὸς τῆς ἀγ. Τράπεζας μετὰ τὰ ὀστᾶ Ἀποστόλων⁶³, ὁδήγησαν στὴν ἄρση τῶν ἀντιδράσεων τῆς Ἱεραρχίας⁶⁴. Ἀκόμα καὶ ἐὰν ἡ τελευταία ἀπὸ τὴν ταφὴν αὐτοκρατόρων τελέστηκε ἐκεῖ στὰ

ιερεῖς (βάλλοντες τὰ ἑαυτῶν καμηλαύχια) ἀπέρχονται εἰς τὰ ἑαυτῶν στασίδια [...]. Μετὰ δὲ τὸ Δόξα καὶ νῦν, τελειωθείσης τῆς Α' στάσεως, λεγομένου τοῦ α' τροπαρίου ἔμπροσθεν τοῦ ἐπιταφίου, ψάλλουσι καταβασία τὸ α' μεγαλυνάριον, ἧτοι· Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ, ἄπαξ, καὶ οὕτω γίνεται μικρὰ συναπτὴ καὶ ἐκφώνησις παρὰ τοῦ ἱερέως. Καὶ οὕτως ἄρχεται πάλιν ὁ προεστὼς τῆς β' στάσεως, λεγομένου τοῦ α' τροπαρίου πεντάκις, καθὼς εἴπομεν, τρίς μὲν παρὰ τῶν ἱερέων καὶ δις παρὰ τῶν χορῶν. Εἶτα ἄρχεται ὁ δεξιὸς χορὸς τῶν στίχων τῆς β' στάσεως, καὶ μετὰ τὸ τέλος ταύτης, συνελθόντων αὐθις ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἱερέων, ψάλλεται ἄπαξ καταβασία τὸ α' τροπάριον, εἶτα πάλι συναπτὴ μικρὰ καὶ ἐκφώνησις [...]. Καὶ πάλιν ὁμοίως ἀρχὴ τῆς γ' στάσεως» [Dmitrievskij, *Opisanie III*, σ. 622, σημ. 3]. Τέλος, ἀπὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς Γρηγορίου τοῦ 1851, παραδίδεται συνοπτικά: «Καὶ ἀρχόμεθα τοῦ Ἀμώμου μετὰ τῶν ἐγκωμίων· Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ κατετέθη, Χριστέ. Ἀλλάσσουνσι δὲ οἱ ἱερεῖς, καὶ ἐξερχόμενοι ψάλλουσι κατὰ τάξιν ἐν τοῖς χοροῖς [...].» [Dmitrievskij, *Opisanie III*, σ. 675].

59. Χρ. Ἀγγελίδης, «Ἡ Περιγραφή τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σ. 92. Γιὰ μίαν ἀναλυτικότερη περιγραφή τοῦ ναοῦ τοῦ Κωνσταντίνου, βλ. Janin, *Les Églises et les Monastères*, σ. 47.

60. J. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, OCA 228 (Roma 1987), σ. 233.

61. Βλ. Ἀγγελίδης, *ὁ.π.*, σ. 92, σημ. 1, ὅπου παραθέτει τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ συνοψίζει τὴν δύο ἐρμηνείες πού προτείνονται ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὴς εἰδικὰ γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς αὐτοκρατορικῆς

σαρκοφάγου στὸ κεντρικὸ σημεῖο τοῦ θυσιαστηρίου. Θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς μὲν ὡς ἀπόπειρα τοῦ Κωνσταντίνου νὰ καταλάβει τὴν θέση τοῦ ἱσοτίμου ἀποστόλου, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπὸ τὴν εὐρύτερη ἀντίληψη του γιὰ τὴν θέση του στὴν ἐκκλησιαστικὴ Ἱεραρχία, ἐνῶ ἄλλοι ἐρευνητὴς ἀντίθετα θεωροῦν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος προσπάθησε μετὰ τὸν τρόπο του νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἀντιστοιχία αὐτοκράτορα-ἰσοθεοῦ, στὰ πρότυπα τῆς ρωμαϊκῆς λατρείας τοῦ αὐτοκράτορα-Ἡλίου.

62. Ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος παραδίδει λεπτομερέστατο κατάλογο «τῶν τάφων βασιλέων τῶν ὄντων ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων», κατανέμοντάς τους στὸ Ἡρώο Κωνσταντίνου, στὸ Ἡρώο τοῦ Μεγάλου Ἰουστινιανοῦ καὶ στὴν Στοιὰς [Πορφυρογέννητου, *Ἐκθεσις*, 1189-1209]. Ἀντίθετα, οἱ Ἱερωμένοι ἐνταφιάζονταν μέσα στὸ ναὸ μέχρι τὸν Θ' αἰῶνα [βλ. Janin, *Les Églises et les Monastères*, σ. 49].

63. Γιὰ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ λειψάνων πού τοποθετήθηκαν διαδοχικὰ στὸ ναὸ, μετὰ αὐτῶν τοῦ Ἰωάννη Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Ναζιανζηνοῦ, βλ. Janin, *Les Églises et les Monastères*, σσ. 45-46.

64. Ὁ Dagron ὀρθᾶ συνοψίζει ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος, στὴν προσπάθειά του νὰ συμβιβάσει τὴν Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ λατρεία μετὰ τὴν χριστιανικὴ, δημιούργησε μίαν δύσκολα συγκαλυπτὴ διπλῆ ἀνωμαλία. Διότι, τὸ μὲν αὐτοκρατορικὸ μαυσωλεῖο δὲν μπορούσε νὰ εἶναι ναὸς, ἡ δὲ ταφὴ ἐνὸς αὐτοκράτορα στὴν μέση τῶν Ἀποστόλων, ἀκριβῶς ἐκεῖ πού θὰ ἀναμενόταν ὁ Χριστός, ἦταν τουλάχιστον ἀνάρμοστη [βλ. G. Dagron, *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium*, Cambridge 2003, σ. 139].

1028⁶⁵, ὁ ναὸς συνέχισε νὰ εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένος μὲ αὐτές, ἀναδεικνύοντας ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν Ἄλωση τὴν κυρίαρχη κοιμητηριακὴ διάσταση ποὺ εἶχε ἐκλάβει ἤδη ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησή του⁶⁶.

Παρόλο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐκληφθεῖ ἀπλῶς ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ κορεσμοῦ τῶν μνημείων, ἔχει προταθεῖ ὅτι ἡ τελικὴ ἐγκατάλειψη τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ὡς χώρου ταφῆς τῶν Αυτοκρατόρων ὀφείλεται στὸν νέο χαρακτήρα τῆς ἴδιας τῆς Αυτοκρατορίας ποὺ ἀντικατοπτρίστηκε καὶ στὶς νεκρώσιμες ἀκολουθίες. Διότι οἱ μοναχοὶ ποὺ εἶχαν πλέον ἀντικαταστήσει τοὺς Ἐπισκόπους στὸ πλευρὸ τοῦ αὐτοκράτορα ἀποζητοῦσαν τὴν αὐστηρότητα. Ἄντι νὰ παραγγεῖλει τὸν τάφο του ἀμέσως μετὰ τὴ στέψη, ὁ αὐτοκράτορας προτιμοῦσε πλέον νὰ ἀνεγείρει μοναστήρι ὅπου θὰ θαβόταν αὐτὸς καὶ ἡ οἰκογένειά του. Σὲ αὐτὸ τὸ κλίμα δὲν εἶχαν πλέον θέση νεκρώσιμες ἀκολουθίες ποὺ ξεπερνοῦσαν σὲ μεγαλεῖο ἀκόμα καὶ τὶς Ἐπευφημίες ἢ τὴν ἴδια τὴν τελετὴ Στέψης. Ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνα δὲν ὑπῆρχε θέση γιὰ ἓνα τελετουργικὸ μὲ ἔντονα πολιτικὸ χαρακτήρα ποὺ ἀποθέωνε τὴν ἴδια τὴν Βασιλεία καὶ ἦταν δομημένο πάνω στὰ πρότυπα τῆς ρωμαϊκῆς παράδοσης, μὲ τελικὸ ἀποδέκτη τὸν Λαό⁶⁷.

Σὲ τελετουργικὰ ὅπως ἡ ἔκθεση τοῦ λειψάνου γιὰ προσκύνηση συμμετεῖχε σύσσωμος ὁ κρατικὸς μηχανισμὸς καὶ ἡ λιτάνευσή του μέχρι τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους γινόταν μὲ τὴν παρουσία τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης. Σὲ λειτουργικὸ ἐπίπεδο, καὶ εἰδικὰ σὲ σχέση μὲ τὰ ψαλλόμενα, χωρὶς ὅμως ἰδιαίτερες διευκρινήσεις, ἔχουν καταγραφεῖ πληροφορίες διαφόρων ἱστορικῶν γιὰ συμμετοχὴ Παρθένων καὶ Ψαλτῶν ἢ γιὰ χοροὺς «παίδων καὶ ἀνδρῶν θρηνώδη τινὰ ὕμνον ἐς τὸν Περτίνακα ἄδοντες», ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ χοροὺς παιδιῶν καὶ γυναικῶν⁶⁸.

Τὸ ἀξιοπρόσεκτο γιὰ τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία αὐτοκρατόρων εἶναι ὅτι, ἐκτὸς τῶν ἀπο-

65. R. Karlin-Hayter, "L' adieu à l'Empereur", *Byzantion* 61 (1991), σ. 118, σημ. 25.

66. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ὅτι κατεδαφίστηκε τὸ 1461, μὲ σκοπὸ νὰ χτιστεῖ στὴ θέση του τζαμί μὲ τὴν ἴδια λειτουργικότητα, δηλαδὴ γιὰ νὰ στεγάσει τὸν μνημειακὸ τάφο τοῦ Πορθητῆ [βλ. Ἀγγελίδη, ὁ.π., σ. 96, σημ. 6].

67. Karlin-Hayter, ὁ.π., σσ. 112-132.

68. Ὁ.π., σ. 112, σημ. 3. Εἶναι ἀναμενόμενη ἡ διαφοροποίηση τῶν ὄρων ἐφόσον πρόκειται γιὰ ἐξελισσόμενο τελετουργικὸ ποὺ ὅπως ὅλα ὑπόκειτο σὲ τροποποιήσεις κατὰ τόπους καὶ ἐποχές. Ἀναζητώντας ὅμως τὴ βαθύτερη δομὴ του, δὲν πρέπει νὰ ξενίζει ἡ παρουσία χορῶν στὰ πλαίσια τῆς Κοσμικῆς Λατρείας ποὺ ἀπαρτίζονταν ἀπὸ γυναῖκες ἢ παιδιά. Διότι, εἰδικὰ ἀπὸ τὸν Δ' αἰῶνα, μαρτυρεῖται σαφῶς ἡ συμμετοχὴ τῶν Παρθένων στὶς Ἀκολουθίες τῶν Ἱεροσολύμων. Ἐπίσης στὴν ἴδια περιγραφή ἀναφέρεται ὅτι «πολλοὶ παῖδες ἴστανται ἀποκρινόμενοι Κύριε ἐλέησον» [βλ. «Ὁδοπορικὸν τῆς Ἁγίας Σιλβίας τῆς Ἀκυτανίας εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους», *Νέα Σιών*, τόμ. Ζ', σσ. 223,

224, 533 καὶ 539]. Στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ ρόλο τῶν Παρθένων ἀνέλαβαν τὰ ἔμμισθα Ἀσκητήρια ποὺ κατοικοῦσαν γύρω ἀπὸ τοὺς ναοὺς στοὺς ὁποίους καὶ ὑπηρετοῦσαν. Σὲ ἀνώνυμες ἱστορικὲς πηγές ποὺ ἀπαριθμοῦν τὸν κλῆρο ποὺ ἐγκατέστησε ὁ Ἰουστινιανὸς στὴν ἁγ. Σοφία ἀναφέρεται ὅτι περιελάμβανε καὶ «ἀδούσας ρ'». [Ἑλ. Παπαγιάννη, ὁ.π., σ. 54, σημ. 24]. Ἀπὸ τὴ μαρτυρία λαμβάνεται ὑπόψιν μόνον ὁ ὄρος, διότι τόσο ὁ ἀριθμὸς ὅσο καὶ ἡ συναριθμησή τους μετὰ τοῦ κλήρου εἶναι ἀνακριβεῖς. Ἄλλωστε, ἡ ὑπάρξη καὶ λειτουργία τους προβλέφθηκε μὲ διαφορετικὴ νομοθετικὴ ρύθμιση ἀπὸ αὐτὴν ποὺ καθόριζε τὸν Κλῆρο τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Εἰδικότερα ἡ Νεαρά 59 τοῦ 537 προέβλεπε ὅτι γιὰ τὶς νεκρώσιμες ἀκολουθίες τουλάχιστον ὀκτὼ ἀπὸ τὰ ἔμμισθα ἀσκητήρια ἔπρεπε νὰ συνοδεύουν τὸ νεκρὸ ψάλλοντας. Μποροῦσαν δὲ νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ ἄλλα ἐπιπλέον, ἀλλὰ μὲ ἔξοδα αὐτῶν ποὺ ἐπιθυμοῦσαν κάτι τέτοιο [βλ. Janin, *Les Églises et les Monastères*, σσ. 549-550]. Τέλος, οἱ παῖδες τῶν Ἱεροσολύμων συναντῶνται στὴν ΜΧΕ Κωνσταντινούπολης ὡς Ὀρφανοὶ [βλ. Mateos II, 310].

σπασματικῶν φιλολογικῶν μαρτυριῶν⁶⁹, δὲν διασώζονται ἀμιγῶς λειτουργικὲς πληροφορίες, γεγονός πὸν σχολιάζεται ἀπὸ τὸ *Εὐχολόγιον*: «[...] κὰν τινὲς ἐγκατέσπειραν τῷ Τύπῳ ἀκολουθίαν ἰδίαν γυναικῶν καὶ παιδῶν, καὶ τεθαύμακα, πῶς ἐπελάθοντο τοῦ τυπῶσαι καὶ εὐνούχων ἰδίαν ἀκολουθίαν, ἢ βασιλέων»⁷⁰. Πράγματι, γιὰ τὸ ἐξεταζόμενο θέμα, δηλαδὴ γιὰ τὰ ψαλλόμενα καὶ εἰδικὰ τὴ χρήση κάποιας μορφῆς Ἀμώμου, ὁ Πορφυρογέννητος παραδίδει μόνον γενικόλογες πληροφορίες. Γιὰ τὸ μέρος τῆς τελετῆς πὸν γινόταν μέσα στὸ Παλάτι μαρτυρεῖ ὅτι «εἰσέρχονται οἱ τῆς Ἀγίας Σοφίας γήλωνες⁷¹ καὶ ὁ κλῆρος, ὡσαύτως καὶ πᾶσα ἡ σύγκλητος ἀπὸ σκαραμαγγίων, καὶ ψάλλουσι κατὰ ἀκολουθίαν»· μετὰ δὲ τὴν εἴσοδο τοῦ λειψάνου στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους «ἐν ᾧ μέλλει κηδευθῆναι, γίνεται ἡ ἀκολουθία τῆς ψαλμωδίας καὶ τὰ συνήθη»⁷².

Παρόλ' αὐτά, ἡ ὑπαρξὴ καὶ ὁ συνδυασμὸς δύο δεδομένων θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ ὀδηγήσουν σὲ μίαν ὑποθετικὴ ἀνασύνθεση τοῦ τελετουργικοῦ πὸν περιέβαλε τὴν ψαλμῶδηση τοῦ ψ. 118 μέσα στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους, κατὰ τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία αὐτοκρατόρων. Πρῶτον, ὁ Πορφυρογέννητος μαρτυρεῖ τὴν ταυτόχρονη παρουσία σύσσωμου τοῦ ἀγιοσοφικοῦ καὶ τοῦ παλατιανοῦ κλήρου. Δεύτερον, κατὰ τὴν παρουσίαση τῶν συμβολισμῶν πὸν ἐμπεριείχε ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, εἶχε ἀπροκάλυπτα προχωρήσει σὲ παραλληλισμοὺς μετὰ Χριστοῦ καὶ Αὐτοκράτορα. Δηλαδὴ οἱ λῶροι πὸν ἐκεῖνος, οἱ μάγιστροι, οἱ ἀνθύπατοι καὶ οἱ πατρικιοὶ φοροῦσαν εἰδικὰ τὴν ἡμέρα τῆς Ἀνάστασης ἦταν ὀλόχρσοι χάρις στὴν ἡλιακὴ ἀκτινοβολία πὸν σκόρπισε ὁ Χριστὸς ἐπάνω τους μὲ τὴν ἀνάστασή του. Ἐπειδὴ «αὐτοὺς τε τοὺς μαγίστρους καὶ πατρικίους ἐν τύπῳ χρηματίζειν τῶν ἀποστόλων, τὸν τε χρηστὸν βασιλέα κατὰ τὸ ἐφικτὸν ἀναλογοῦντα Θεῷ»⁷³.

Μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἰδεολογία δὲν στερεῖται βάσης ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ ὅποιος μελικτῆς μορφῆς Ἀμωμος ψαλλόταν γιὰ τὸν λαϊκὸ Αὐτοκράτορα, θὰ ἐμπεριείχε ἀντιστοιχίες μὲ τὸν ψαλλόμενο τὸ Μεγάλο Σάββατο γιὰ τὴν ταφή τοῦ Χριστοῦ. Δηλαδὴ μὲ βάση τὴν ἀρχὴ τοῦ Κοσμικοῦ Τύπου τῶν Ἀκολουθιῶν πὸν συμπεριλαμβάνει τοὺς Ἱερεῖς καὶ Διακόνους μετὰ τῶν ψαλλόντων, προτείνεται ὅτι συμμετεῖχαν καὶ ἐκεῖνοι στὴν ἀντιφωνικὴ ψαλμῶδηση τῶν στίχων τοῦ Ἀμώμου. Ἀναλυτικότερα, οἱ «ἀποστολιῖται καὶ ἀγιοσοφῖται ψάλται»⁷⁴

69. Γιὰ τὴν ἀπαρίθμησή τους, βλ. Karlin-Hayter, *ὁ.π.*, σ. 117 καὶ σημ. 19, 20.

70. J. Goar, *Εὐχολόγιον, sive rituale Graecorum*, Paris 1647, σ. 289.

71. O. A. Vogt, *Constantine VII Porphyrogénète, Le Livre des Cérémonies*, τόμ. III (1967), σσ. 95-96, παρόλο πὸν ἀγνοεῖ τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο τοῦ ὄρου, ὑποθέτει ὅτι πρόκειται εἴτε γιὰ ἐπικηδείους ἀδελφότητες εἴτε γιὰ μοναχοὺς, πὸν καὶ στὶς δύο περιπτώσεις δὲν συναριθμοῦνται μετὰ τοῦ κλήρου τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ἄρα, ἡ ἐρμηνεία τοῦ Vogt παραπέμπει στὰ ψάλλοντα Ἀσκητήρια [πρβλ. σημ. 68].

72. Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις*, 544.

73. *Ὁ.π.*, 1181. Πρόκειται γιὰ τὴ βασικὴ ἀρχὴ πὸν φαίνεται νὰ διέπει καὶ νὰ μορφοποιεῖ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς Βασιλείου Τάξεως. Χαρακτηριστικὴ ἔκφρασή της ἀποτελεῖ ὁ τρόπος πὸν παρακάθηνται οἱ καλεσμένοι στὰ γεύματα πὸν ὁ Αὐτοκράτορας παραθέτει κατὰ τὶς ἐξέχουσες ἐκκλησιαστικὲς γιορτὲς στὸ Ἱερὸν Παλάτιον. Γιὰ παράδειγμα, τὴν ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων «δεῖ ἡμᾶς καλεῖν μαγίστρους δύο, ἀνθυπάτους πατρικίους, στρατηγούς ἕξ, Βουλγάρους φίλους δύο, ὀφφικιαλίους ἀπὸ τῆς τοῦ στρατιωτικοῦ λογοθέτου τάξεως καὶ κατωτέρω δύο, πρὸς τὸ συνανακληθῆναι τῷ βασιλεῖ εἰς τὸν τύπον τῆς ἀποστολικῆς δωδεκάδος, φίλους τὸν ἀριθμὸν ἰβ'» [ὁ.π., 1360-1361].

σχημάτιζαν τους δύο αντιφωνικούς χορούς, στους οποίους συνίσταντο και συνέφαλλαν αντίστοιχα οι Βασιλικοί και Άγιοσοφίτες Ίερείς. Ο Βασιλικός Πρωτοπαπᾶς ἔφαλλε τὸν εἰσαγωγικὸ στίχο τῆς κάθε στάσης ὡς δομέστικος, γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν οἱ παριστάμενοι ἱερεῖς καὶ ψάλτες τὸν πρῶτο τῆς στίχο. Θὰ ἀκολουθοῦσε δὲ ἡ ἀντιφωνικὴ ψαλμῶδηση τῶν ὑπολοίπων ἀπὸ τὸν παλατιανὸ καὶ τὸν ἀγιοσοφίτικο κλῆρο ἀντίστοιχα⁷⁵.

Προτείνεται οὐσιαστικὰ ὅτι τὸ τελετουργικὸ πὸ συναντᾶται στὰ Τυπικὰ τοῦ Ἁγ. Σάββα γιὰ τὴν ψαλμῶδηση τοῦ Ἁμώμου τὸ Μεγάλο Σάββατο ἦταν τὸ ἴδιο –τουλάχιστον στὴ βαθύτερη δομὴ του– μὲ αὐτὸ πὸ χρησιμοποιοῦσαν στὴ Νεκρώσιμη Ἀκολουθία τοῦ Αὐτοκράτορα, τοῦ «κατὰ τὸ ἔφικτὸν ἀναλογοῦντος Θεῶ». Ἡ θέση αὐτὴ ὑποστηρίζεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ψαλμῶδηση τοῦ Ἁμώμου θεωρεῖται ὡς μία ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις πὸ δέχθηκε ὁ μοναστηριακὸς τύπος ἀπὸ τὸ Κοσμικὸ Τυπικὸ⁷⁶. Δηλαδή, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ βᾶσιμη ἡ ἀποψη ὅτι ὁ τρόπος ψαλμῶδησης τοῦ Ἁμώμου γιὰ τὸν Λαϊκὸ Αὐτοκράτορα μὲ τοὺς ἱερεῖς νὰ μετέχουν στοὺς Χοροὺς Ψαλτῶν κατὰ τὴν διάρκεια τῶν τριῶν στάσεων καὶ ἡ ἀνάληψη ἀπὸ τὸν Πρωτοπαπᾶ τοῦ ρόλου τοῦ Δομεστίκου πὸ προβάλλει τὸν εἰσαγωγικὸ στίχο, πέρασε στὸν Σαββαϊτικὸ Τύπο Ἀκολουθιῶν. Ἄλλωστε τὸ τελετουργικὸ αὐτὸ εἶχε ὅλη τὴν ἀπαιτούμενη μεγαλοπρέπεια γιὰ τὴν ταφὴ τοῦ Χριστοῦ.

Ἐπιπλέον μὲ βᾶση τὰ προαναφερθέντα προτείνεται ὅτι στὴν Νεκρώσιμη Ἀκολουθία τοῦ Αὐτοκράτορα ψαλλόταν ὡς Β' στάση ἡ ἐκδοχὴ σὲ Νενανω ἦχο, διότι μόνον σὲ αὐτὴν ἐμφανίζεται ἡ τυπικὴ διάταξη μὲ τὸν ὄρο Πρωτοπαπᾶς. Διότι, ἡ Diane Touliatos ἔχει ἀποσαφηνίσει ὅτι δὲν ὑποδεικνύεται ἀπὸ τὰ μουσικὰ χειρόγραφα τὸ πότε ψαλλόταν ὁ ἦχος Νενανω καὶ συντάσσεται μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Kenneth Levy πὸ θεωρεῖ ὅτι οἱ τονικὲς περιοχὲς τοῦ Δ' καὶ τοῦ Β' ἦχου (καὶ ἄρα ὁ σχετιζόμενος μὲ τὸν Β' νενανω) ἦταν σὲ χρῆση γιὰ λειτουργικὰ μέλη τῶν πρωιμότερων ἐποχῶν⁷⁷. Γιὰ τὴ διατύπωση τῆς προαναφερθείσας θέσης συνηγορεῖ καὶ τὸ ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν κωδικογράφων καταγράφει τὴ συγκεκριμένη ἐκδοχὴ σὲ Νενανω «καθὼς ἐν τοῖς παλαιοῖς δεδήλωται»⁷⁸, γεγονὸς ἀναμενόμενο, ἐφόσον τὸ παραπάνω τελετουργικὸ ψαλμῶδησης τοῦ Ἁμώμου ἀποτελοῦσε ἔθος τῶν μέχρι τὸν ΙΑ'

74. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ὁ Πορφυρογέννητος αὐτοὺς τοὺς ὄρους χρησιμοποιεῖ γιὰ τοὺς ψάλτες τοῦ Παλατιοῦ καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀντίστοιχα. Βλ. Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις*, 1076, 1110, 1104, 1105 καὶ 1108.

75. Ἡ σύμπραξη τῶν δύο χορῶν, δηλαδή τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων καὶ τῆς Ἁγ. Σοφίας, ἦταν συνήθης, εἰδικὰ στὶς ἐπίσημες κρατικὲς διοργανώσεις πὸ σκοπὸ εἶχαν νὰ ἀναδείξουν τὸ Μεγαλεῖο τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Γιὰ αὐτὲς τὶς περιστάσεις ὁ Πορφυρογέννητος προσφέρει λεπτομερέστατες ἀναφορές. Ἀναλυτικότερα, στὸ γεῦμα πὸ διοργανώθηκε στὸν Ἰουστινιάνειο Τρίκλινο «ἐπὶ τῇ ἐφόδῳ Ἐλγης τῆς ἀρχοντίσεως Ρωσίας», «οἱ ἀποστολῆται ψάλται καὶ οἱ ἀγιοσοφῆται παρῆσαν ἐν τῷ αὐτῷ κλητωρίῳ ἄδοντες τὰ βασιλῆα» [Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις*, 1112].

Ἐπίσης, γιὰ ἀνάλογη ὑποδοχὴ πρέσβειων ἀπὸ τὴν Ταρσὸ πὸ τελέστηκε στὸν τρίκλινο τῆς Μαγναύρας, κατὰ τὴν ἀφιξὴ τους στὸ μηταῶριο, «οἱ δὲ ψάλται, οἱ τε ἀποστολῆται καὶ ἀγιοσοφῆται, ἤρξαντο ἄδειν τὰ βασιλῆα» [ἔ.π., 1092]. Τέλος, γιὰ τὸ ἴδιο γεῦμα ἀναφέρεται ὅτι «ἔστησαν οἱ ψάλται ἀποστολῆται ἔσωθεν τοῦ βήλου εἰς τὴν κάμαραν τὴν πρὸς τὸν βασιλικὸν κοιτῶνα· οἱ δὲ ἀγιοσοφῆται ἔστησαν ἔσωθεν τοῦ βήλου ἐν τῇ καμάρᾳ τῇ πρὸς τὸ πάνθεον, δι' ὅλου τοῦ κλητωρίου ἄδοντες βασιλῆα, μόνον εἰς τὰς εἰσόδους τῶν μινσῶν ἡρεμῶντες διὰ τὸ τὰ ὄργανα αὐλεῖν» [ἔ.π., 1096].

76. Δημ. Μπαλαγεώργου, *ἔ.π.*, σσ. 248-249.

77. Touliatos-Banker, *Byzantine Amomos*, σσ. 67, 121.

78. Βλ. Πίνακα, ἀρ. 2, 3, 4, 5.

αίωνων. Συνεπώς, τὸ μέλος σὲ πλ. Α' τοῦ Γλυκέος θὰ ψαλλόταν στὴ Νεκρώσιμη Ἀκολουθία τῶν ὑπολοίπων Λαϊκῶν⁷⁹.

Συμπερασματικά, ἀποδείχθηκε ὅτι οἱ τυπικὲς διατάξεις τοῦ Ἀμώμου ποὺ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Φαρδιβούκη ἦταν στὴν πραγματικότητα μία συντομογραφημένη καταγραφή τοῦ τελετουργικοῦ ποὺ σωζόταν μόνον προφορικὰ καὶ ἀφοροῦσε ἀποκλειστικὰ τὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τὴν ἐποχὴ ποὺ γινόταν ἀκόμα ἐκεῖ οἱ ταφές τῶν αὐτοκρατόρων. Διασώθηκε δὲ μόνον προφορικὰ διότι ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα τελετουργικὸ μὲ ἐκδηλοῦς συμβολισμοὺς καὶ συνειρμούς, ποὺ πάντα ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο συζήτησης, προβληματισμοῦ καὶ ἀντιπαράθεσων γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς. Ἄρα οἱ κωδικογράφοι ποὺ θέλησαν νὰ διασώσουν τὸ τελετουργικὸ αὐτὸ, χρησιμοποίησαν τὸν ὄρο *πρωτοπαπᾶς* κυριολεκτικὰ, διότι πράγματι ἐψάλλε αὐτὰ ποὺ θὰ ἐψάλλαν οἱ δύο δομῆστικοὶ στὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία ὁποιοῦδήποτε λαϊκοῦ. Ὑποκαθιστοῦσε δὲ τοὺς δομῆστικούς τῶν δύο χορῶν ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ Ψάλτες καὶ Ἱερωμένους προκειμένου νὰ δημιουργηθεῖ ἕνα τελετουργικὸ ποὺ οὐσιαστικά, παρὰ τὴν χρῆση τῶν κειμένων τοῦ Ἀμώμου Λαϊκῶν, θὰ ἐξύψωνε τὸν Αὐτοκράτορα πάνω ἀπὸ αὐτούς. Ἦταν δηλαδὴ αὐτὸ τὸ τελετουργικὸ ἕνα ἀκόμα ἀπὸ μία σειρά ἀναλόγων ποὺ ἐμπεριέχονται στὸ Ἀσματικὸ Τυπικὸ⁸⁰, τὰ ὁποῖα ὑπαγορεύονταν καὶ ὑπηρετοῦσαν πιστὰ τὴν Αὐτοκρατορικὴ Ἰδέα. Μία ἰδέα ποὺ μὲ ζῆλο προσπάθησε νὰ διασώσει καὶ νὰ ἐπαναδιαδώσει ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, προκειμένου νὰ ἀνακτήσει, κατὰ τὸ δυνατόν, τὴν παραδοσιακὴ ρωμαϊκὴ λατρεία ποὺ ἔχασαν οἱ αὐτοκράτορες μετὰ τὴν Εἰκονομαχία⁸¹.

Ἀναπόφευκτα προκύπτει τὸ ἐρώτημα: Ποιὰ ἦταν τὰ αἷτια τῆς ξαφνικῆς ἐμφάνισης τῶν τυπικῶν ἐκείνων διατάξεων ποὺ ὑποκρύπτουν τὸ προαναφερθὲν τελετουργικὸ σὲ μουσικὰ χειρόγραφα μετὰ τὶς ἀρχές τοῦ ΙΕ' αἰώνα; Γιατί μιὰ μειοψηφία κωδικογράφων θέλησε νὰ διασώσει, ἔστω καὶ κρυπτογραφικὰ, ἕνα τελετουργικὸ ποὺ συνδεόταν μὲ τὴν ἀνάδειξη τοῦ γόητρο τοῦ αὐτοκράτορα, εἰδικὰ σὲ μία περίοδο ποὺ αὐτὸ εἶχε ὑποστῆ βαρῦτατα πλήγματα; Διότι τὴν ἐποχὴ ποὺ πρωτοεμφανίζονται οἱ τυπικὲς διατάξεις μὲ τὸν ὄρο *Πρωτοπαπᾶς*, τὸ αὐτοκρατορικὸ γόητρο στηριζόταν πλέον μόνον στὴν ἰσχυρὴ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, τὰ ὅρια τῆς ὁποίας ἦταν πολὺ εὐρύτερα ἀπὸ τὸν χῶρο ποὺ καταλάμβανε ἡ συρρικνωμένη Αὐτοκρατορία⁸². Παρὸλ' αὐτὰ, στίς ἀρχές τοῦ ΙΕ' αἰώνα ἔφθασε στὸ ἀποκορύφωμά της μιὰ σειρά γεγονότων ποὺ ἐγκαθίδρυσαν πλέον ἕνα καθεστῶς ἐνισχυμένης ὑποταγῆς τῆς Ἐκκλησίας στὴν Πολιτεία.

Ἦδη ἀπὸ τὸν ΙΓ' αἰῶνα τὸ πάντοτε φλέγον ζήτημα τῆς φύσης τῶν αὐτοκρατορικῶν δι-

79. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παραπάνω θεωρία ἔρχεται ἡ μαρτυρία ἀπὸ μεταβυζαντινὸ μουσικὸ χειρόγραφο, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ μέλος σὲ πλ. Α' ἤχο ψάλλεται «ἐν τοῖς λειψάνοις», ἐνῶ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Κορώνη σὲ νεανῶ «ψάλλεται δὲ ἐν τοῖς μνημοσύνοις» [βλ. Σίμωνος Πέτρας 1 (τῶν ἀρχῶν ΙΖ' αἰ.), φφ. 160α, 161α]. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ ἐκλαμβάνεται μᾶλλον ὡς καταγραφή τῆς τρέχουσας λειτουργικῆς χρήσης τῶν δύο παραδεδομένων ἐκδοχῶν, παρὰ ὡς διάσωση σὲ ἕνα τόσο μεταγενέστερο χειρόγραφο τῆς χρήσης σὲ χρόνους πρὶν τὴν Α' Ἄλωση.

80. Βλ. ἀρχμ. Ἱερ. Κοτσώνη, «Ἡ Θέσις τοῦ Αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου ἐν τῇ Θεῇ Λατρείᾳ», *ΑΠΘ - Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Η'* (1960), σσ. 111-120.

81. G. Dagron, *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium*, Cambridge University Press 2003, σ. 7.

82. St. Runciman, *Ἡ Βυζαντινὴ Θεοκρατία*, Ἀθήνα 1991², σ. 154.

καιωμάτων είχε μπει σέ νέα φάση συζητήσεων με έναυσμα τις θέσεις του Βαλσαμῶνος για θέματα φαινομενικά ελάσσονος σημασίας, τὰ ὅποια ὅμως ἀποτελοῦσαν τὴν καρδιά τοῦ προβλήματος. Δηλαδή, θεωροῦσε ὁ Βαλσαμῶνας ὅτι με βάση τὸ χρίσμα τοῦ αυτοκράτορα με μύρο κατὰ τὴν τελετὴ Στέψης, γινόταν σαφὴς διαχωρισμὸς τοῦ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους λαϊκοὺς ἐφόσον «ἀρχιερατικοῖς κατακοσμεῖται χαρίσμασι»⁸³. Ἀποτέλεσμα σειρᾶς σχετικῶν μετὰ τὸ θέμα γεγονότων ἦταν ἡ σύγκλιση τῆς Ἐνδημούσας Συνόδου στὴ Μονὴ Στουδίου στὰ 1380, μετὰ τὴν ὁποία ὁ Ἰωάννης Ε΄ ὁ Παλαιολόγος ἐπέβαλε στὴν Ἐκκλησία νὰ ὀρίσει καὶ νὰ ἐκδώσει σέ κείμενο ἐννέα ἄρθρων τὰ ἀπὸ αἰῶνων ὑφιστάμενα ἄγραφα καὶ ἀνυπόγραφα δικαιώματά του⁸⁴. Μετὰ τὸν τρόπο αὐτό, παρὰ τὴ διεύρυνση τῆς περιφέρειας τοῦ Πατριαρχείου, πέτυχε τὴν ὀριστικὴ παράδοση στὸν Αυτόκράτορα τῶν δικαιωμάτων πάνω στὴν Ἐκκλησία. Ἡ προσπάθειά του ὀλοκληρώθηκε τὸ 1416 ἀπὸ τὸν γιό του Μανουὴλ Β΄, μετὰ τὴ σύγκληση στοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Ἐνδημούσας Συνόδου χωρὶς τὴν παρουσία τοῦ Πατριάρχου, ἡ ὁποία ὑπέγραψε πλέον τὸ κείμενο τῶν προνομίων. Συνέπεια τῆς ὑπογραφῆς αὐτῆς ἦταν ἡ πλήρης ὑποταγὴ τῆς Ἐκκλησίας στὴν Πολιτεία⁸⁵.

Μέσα στοῦ γενικότερο κλίμα ἐξαναγκασμένης ἀνάδειξης τοῦ αυτοκρατορικοῦ μεγαλείου κινήθηκε καὶ ἡ αὐστηρὴ ἐπιστολὴ ποὺ ἀπηύθυνε τὸ 1393 ὁ Πατριάρχης Ἀντώνιος Δ΄ πρὸς τὸν Μεγάλου Δούκα τῆς Μοσχοβίας, ὅταν ὁ τελευταῖος πρότεινε τὴν παράλειψη τοῦ ὀνόματος τοῦ Αυτόκράτορα ἀπὸ τὴ Λειτουργία. Τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ἐπιστολῆς ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰ προάγγελο τῆς Συνόδου τοῦ 1416. Διότι τονίζεται ὅτι παρὰ τὴν ἀπώλεια τῶν ἐδαφῶν τοῦ Αυτόκράτορα, ἡ Ἐκκλησία συνεχίζει νὰ ἐπαναλαμβάνει τὸ ἴδιο τελετουργικὸ καὶ εὐχές, χριόντάς τον μετὰ τὸ Μύρο ποὺ τὸν καθιστᾷ Αυτόκράτορα τῶν Ρωμαίων, δηλαδή ὄλων τῶν Χριστιανῶν. Κατακλείει δὲ γράφοντας ὅτι εἶναι ἀδύνατο γιὰ τοὺς Χριστιανούς νὰ ἔχουν Ἐκκλησία, χωρὶς νὰ ἔχουν Αυτόκράτορα. Ἐναντὶς αὐτοκράτορα ποὺ παραμένει ἀκόμη ἡ καθαγιασμένη κεφαλὴ τῆς Οἰκουμένης⁸⁶.

Μετὰ βάση τὰ παραπάνω καθίσταται δυνατὴ ἡ ἐρμηνεία τῆς τάσης τῶν κωδικογράφων

83. G. Dagron, "La Caractère Sacerdotal de la Royauté d'après les Commentaires Canoniques du XIIIe siècle", *Ἐταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν μελετῶν Διπτύχων - Παράφυλλα*, Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12^ο αἰ. - Κανονικὸ Δίκαιο, Κράτος καὶ Κοινωνία, ἐκδ. Β. Οἰκονομίδης, Ἀθήνα 1991, σσ. 165-178.

84. Ὁ.π., σ. 154 καὶ G. Dagron, *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium*, ὅ.π., σ. 307.

85. Βασ. Στεφανίδου, «Ὁ ἀκράϊος σταθμὸς τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας τοῦ Βυζαντίου», *ΕΕΒΣ* 23 (1953), σσ. 28-31. Κύριος πολέμιος τῆς ιδέας ὅτι ἡ ὑποταγὴ τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρχε ἤδη ἐπὶ ἐνδεκα αἰῶνες ἦταν ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης [ὅ.π., σσ. 30-35]. Οἱ θέσεις του γιὰ τὸ θέμα καταγράφονται σέ πολλὰ σημεία τῶν ἔργων του, ἀλλὰ ἀναφέρεται ἐδῶ μία μόνον ἀπὸ αὐτῆς, ἡ ὁποία συνδέεται μετὰ τὸ θέμα τῆς παρούσας διαπραγματεύσεως. Προκειμένου νὰ στηρίξει τίς ἀπόψεις του γιὰ τὸν ρόλο τοῦ Αυτόκράτο-

ρα καὶ τὴν θέση του στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία, ἐντάσσοντάς τον σαφῶς μετὰ τῶν Λαϊκῶν, ὁ Συμεὼν μεταχειρίζεται ὡς ἐπιχείρημα τοὺς διαφορετικούς χώρους ταφῆς ποὺ εἶχαν προβλεφθεῖ ὀκτὼ αἰῶνες νωρίτερα στοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων γιὰ τοὺς Ἱερωμένους καὶ τοὺς Αυτόκράτορες: «Καὶ γὰρ ἐν μὲν τῇ Κωνσταντίνου ἐν τῷ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων μεγίστῳ σηκῷ οἱ μὲν ἀρχιερεῖς ἐνδὸν τοῦ θυσιαστηρίου ἐξ ἀρχῆς κατετίθεντο, ὡς καὶ τὰ λείψανα τῶν ἁγίων, διὰ τὴν τῆς θείας ἱερωσύνης χάριν [...] Οἱ βασιλεῖς δὲ περὶ τὸν ναὸν καὶ κύκλωθεν τοῦ ναοῦ, ὡς δέκνυται ἐκ τῶν τάφων, λαϊκοὶ τελοῦντες καὶ αὐτοὶ, εἰ καὶ τὸ χρίσμα τῆς βασιλείας ἔλαβον, ἡγεμονίαν τῆς κοσμικῆς ταύτης ἀρχῆς ἐγκεχειρισμένοι» [Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱεράς τάξεως τῆς κηδείας, PG 155, 677].

86. Βλ. St. Runciman, ὅ.π., σσ. 154-155 καὶ P. Charanis, "Imperial Coronation in Byzantium: Some New Evidence", *Βυζαντινὰ* 8 (1976), σσ. 45-46.

νά καταγράψουν συνοπτικά μέρος από τὸ τελετουργικὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς Νεκρώσιμης Ἀκολουθίας. Ἐπρόκειτο δηλαδὴ γιὰ ἐκείνους πού, ἐκτὸς τῆς καταγραφῆς τοῦ μέλους, θέλησαν παράλληλα νὰ ὑπηρετήσουν ἢ ἀπλῶς νὰ διασώσουν στὰ χειρόγραφα τους τὴν ἐπίσημη στάση τῆς Ἐκκλησίας στὶς ἀρχές τοῦ ΙΕ' αἰώνα γιὰ τὸ πάντοτε φλέγον καὶ ἀμφιλεγόμενο θέμα τῶν ὀρίων τοῦ Αὐτοκράτορα. Διότι οἱ κωδικογράφοι αὐτοί, ὑπηρετώντας τὸ πνεῦμα τῶν δύο Συνόδων, διέσωσαν ἓνα τελετουργικὸ πὺ ἴσχυε γιὰ αἰῶνες καὶ πασιφανῶς ἀναδείκνυε τὸν Αὐτοκράτορα στὴ θέση τοῦ Ἀρχιερέα - Pontifex Maximus, παραπέμποντας ὅμως ἀναπόφευκτα στὴν παλαιότερη καὶ πλέον ἀκραία θέση του, τοῦ «κατὰ τὸ ἐφικτὸν ἀναλογοῦντος Θεῶ».

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Dmitrievskij, *Opisanie I* = Dmitrievskij Aleksej, *Opisanie liturgitseskich rukopisej I*, Τυπικά, Κίεβο 1895 (= Hildesheim 1965).
- Dmitrievskij, *Opisanie III* = Dmitrievskij Aleksej, *Opisanie liturgitseskich rukopisej III*, Τυπικά, Πετρούπολη 1917 (= Hildesheim 1965).
- Janin, *Les Églises et les Monastères* = R. Janin, *La Géographie ecclésiastique de l' Empire Byzantin. A. Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique, 3. Les Églises et les Monastères*, Παρίσι 1969.
- Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις* = Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως*, PG 112, βιβλ. II.
- Στάθη, *Τὰ Χειρόγραφα Α'* = Γρ. Θ. Στάθη, *Τὰ Χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἅγιον Ὅρος*, τ. Α', Ἀθήναι 1975.
- Στάθη, *Τὰ Χειρόγραφα Γ'* = Γρ. Θ. Στάθη, *Τὰ Χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἅγιον Ὅρος*, τ. Γ', Ἀθήναι 1993.
- Touliatos-Banker, *The Byzantine Amomos* = Diane H. Touliatos-Banker, *The Byzantine Amomos chant of the fourteenth and fifteenth centuries*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Touliatos-Banker, "The Three Types" = Diane H. Touliatos-Banker, "The Three Types of Amomos chant", *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Athens 1981, τόμ. II, σσ. 1011-1026.

ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΥΠΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΞΕΩΝ ΤΟΥ ΑΩΜΩΟΥ ΦΑΡΑΙΒΟΥΪΚΗ
ΜΕ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ

Χειρόγραφο	στάση Α'	στάση Β'	στάση Γ'
1. ΠΑΝΤΟΚΡ. 214 (1433)	[φ. 170α] Ἄμωμος ψαλλόμενος εἰς και- μηθένας λαϊκούς· ποιήματα διαφόρων ποιητῶν. Συνετέθησαν καὶ ἐκαλωπί- σθησαν παρὰ τοῦ Φαριβούκη ἐκείνου καὶ πρωτοπαπᾶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων. Ὁ δομέστικος ἀπ' ἔξω· [ἦχος] β' (ἔξω) Ἄμωμοι ἐν ὁδῷ, ἀλληλοῦα - ἀπὸ χοροῦ β' Μακάριοι οἱ ἄμωμοι Ὁ ἕτερος χορός· β' Μακάριοι οἱ ἐξερει- νῶντες	[φ. 176β] Ὁ δομέστικος τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ, ἀπὸ χοροῦ· πλ. α' Αἰ χεῖρές σου ἐποίησάν με [φ. 181α] Εἰς τὴν αὐτὴν β ^{ον} ὠδὴν [...] ἑτέρα ἀρχὴ τῶν ἀλλαγμάτων τοῦ νενανῶ ἀρχεται δὲ ὁ δομέστι- κος, ἦτοι ὁ πρωτοπαπᾶς τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ καὶ ψάλλει ἀπὸ τῆ Αἰ χεῖρές σου, καὶ ὅσον οὕτως· ἢ τὴν καταρχὴν τοῦ πλαγίου πρώτου.	[φ. 84α] Ἀρχὴ τῆς Γ ^{ικ} στά- σεως· [ἦχος] πλ. δ' Καὶ ἐλήσόν με, ἀλληλοῦα - ἀπὸ χοροῦ· πλ. δ' Ἐπίβλε- ψον ἐπ' ἐμέ
2. ΛΑΥΡΑΣ Ε 173 (1436)		[φ. 79β] Ἀρχεται ὁ δομέστικος τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ τὴν β ^{ον} στάσιν, πόημα τοῦ Γλυκί, πλ. α' Αἰ χεῖρές σου [φ. 81β] Εἰς τὴν [...] ταύτην δευτέραν στάσιν ἑτέρα ἀρχὴ τῶν ἀλλαγμάτων τοῦ νενανῶ· ἀρχεται δὲ ὁ δομέστικος ἦτοι ὁ πρωτοπαπᾶς τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ. Καὶ ψάλλει ἀπὸ Αἰ χεῖρές σου, καὶ ὅσον οὕτως [...]· καταρχὴν τοῦ πλαγίου πρώτου ἕως τέλους με τὸ δό- ξα ὡς εἴρηται· εἶτα [...] αὐτὰ ἀλλαγματα τοῦ νενα- νω ἕως τέλους με τὸ δόξα καθὼς ἐν τοῖς παλαιαῖς δεδήλωται· τοῦ Λαμπαδαρίου, νενανῶ Αἰ χεῖρές σου	
3. ΦΙΛΟΘΕΟΥ 122 (α' ἦμ. ΠΕ' αἰ.)	[φ. 152β] Ἐτερος ἄμωμος ψαλλόμενος εἰς κοιμηθέντας λαϊκούς· ποιήματα δια- φόρων ποιητῶν. Συνετέθη ὑστερον δὲ καὶ ἐκαλωπίσθη παρὰ τοῦ Φαριβούκη ἐκεί- νου καὶ πρωτοπαπᾶ τῶν ἁγίων Ἀποστό- λων. Ὁ δομέστικος ἀπ' ἔξω· ἦχος β' ἔξω Ἄμωμοι ἐν ὁδῷ, ἀλληλοῦα	[φ. 163α] Εἰς τὴν τοιαύτην δευτέραν στάσιν ἑτέρα ἀρχὴ τῶν ἀλλαγμάτων τοῦ νενανῶ· ἀρχεται δὲ ὁ δο- μέστικος, ἦτοι ὁ πρωτοπαπᾶς τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ. Καὶ ψάλλει ἀπὸ τῆ Αἰ χεῖρές σου, καὶ ὅσον οὕτως, ἢ τὴν καταρχὴν τοῦ πλαγίου πρώτου ἕως τέλους, μετὰ τὸ Δόξα, ὡς εἴρηται, ἢ τὰ τοιαῦτα ἀλλαγματα τοῦ νενανῶ ἕως τέλους μετὰ τὸ Δόξα καθὼς ἐν τοῖς πα- λαιαῖς δεδήλωται. Ποίημα κυροῦ Ἰωάννου Λαμπα- δαρίου τοῦ Κλαδᾶ· νενανῶ Αἰ χεῖρές σου ἐποίησάν με	

Χειρόγραφα	στάση Α'	στάση Β'	στάση Γ'
4. ΛΑΥΡΑΣ Ε 148 (α' ἡμ. ΙΕ' αι.)	[φ. 83α] Ὁ δομέστικος ἦτοι ὁ πρῶτος χορὸς ἀπ' ἔξω, ἀπὸ χοροῦ. ἦχος β' (ἔσω) Ἄμωμοι ἐν ὁδῷ, ἀλληλοῦα.	[φ. 84β] Στάσις Β', ὁ δομέστικος ἀπὸ χοροῦ. πλ. α' Αἰ χεῖρές σου ἐποίησάν με [φ. 86α] Εἰς τὴν τοιαύτην β'' στάσιν, ἐτέρα ἀρχὴ τῶν ἀλλαγμάτων τοῦ νενανῶ. ἄρχεται δὲ ὁ δομέστικος, ἦτοι ὁ πρωτοπαπᾶς τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ, καὶ ψάλλει ἀπὸ τὸ Αἰ χεῖρές σου καὶ [...] ἐδηλώθησαν. νενανῶ Αἰ χεῖρές σου	[φ. 88β] Στάσις τρίτη· ὁ δομέστικος τοῦ δεξιῦ χοροῦ, ἀπ' ἔξω μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ· ἦχος πλ. δ' Καὶ ἐλέησάν με, ἀλληλοῦα.
5. ΣΙΝΑ 1312 (αι. ΙΕ')	[φ. 218α] Ἄμωμος ψαλλόμενος, εἰς κοιμηθέντας λαϊκούς ποιήματα διαφόρων ποιητῶν· συνετέθησαν δὲ καὶ ἐκαλωπίσθησαν παρὰ τοῦ Φαρδιβούκη ἐκείνου, καὶ πρωτοπαπᾶ τῶν ἀγίων ἀποστόλων· ὁ Δομέστικος ἦτοι ὁ πρῶτος χορὸς, ἀπ' ἔξω ἀπὸ χοροῦ· Ἄμωμοι ἐν ὁδῷ, ἀλληλοῦα ἐσωτέρα φωνὴ β' 1(ἔσω) Μακάριοι οἱ ἄμωμοι καὶ ὁ ἀριστερός χορὸς τὸ αὐτὸ παρόμοιον Μακάριοι οἱ ἐξερευνῶντες πάλιν ὁ πρῶτος χορὸς Οὐ γὰρ ἐργαζόμενοι, ἀλληλοῦα ψάλλονται δὲ εἰς τὸ αὐτὸ μέλος, καὶ ἐπίλοιποι στίχοι· ἔως τὸ Ἐπεπόθησεν ἡ ψυχὴ μου·	[φ. 222β] Ἀρχὴ τῆς δευτέρας στάσεως· τῶν ἀλλαγμάτων τοῦ νενανῶ· ἀρχεται δὲ ὁ πρωτοπαπᾶς, ἦτοι ὁ δομέστικος τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ, καὶ ψάλλει ἀπὸ τὸ Αἰ χεῖρές σου ἐποίησάν με, καθὼς ἐν τοῖς παλαιαῖς ἐδηλώθησαν, ποιήματα τοῦ Λαμπαδαρίου. Ανενενα, πλ. β' νενανῶ Αἰ χεῖρές σου	
6. ΛΑΥΡΑΣ Λ 165 (αι. ΙΕ')	[φ. 108α] Ἄμωμος ψαλλόμενος εἰς κοιμηθέντας λαϊκούς· ποιήματα διαφόρων ποιητῶν. Συνετέθησαν δὲ καὶ ἐκαλωπίσθησαν παρὰ τοῦ Φαρδιβούκη ἐκείνου, καὶ πρωτοπαπᾶ τῶν ἀγίων ἀποστόλων· Ὁ δομέστικος, ἦτοι ὁ πρῶτος χορὸς, ἀπ' ἔξω, ἀπὸ χοροῦ· α' Ἄμωμοι ἐν ὁδῷ, ἀλληλοῦα.	[φ. 111α] Στάσις δευτέρα· ὁ δομέστικος, ἀρχὴ παλαιά. πλ. α' Αἰ χεῖρές σου [φ. 113α] Εἰς τοιαύτην δευτέραν στάσιν, ἐτέρα ἀρχὴ τῶν ἀλλαγμάτων. Ἀρχεται δὲ ὁ πρωτοπαπᾶς, ἦτοι ὁ δομέστικος τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ, καὶ ψάλλει ἀπὸ τὸ Αἰ χεῖρές σου [...]	[φ. 115β] Στάσις τρίτη· ὁ δομέστικος τοῦ δεξιῦ χοροῦ ἀπ' ἔξω μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ. [ἦχος] πλ. δ' Καὶ ἐλέησάν με, ἀλληλοῦα - ὅλοι πλ. δ' Ἐπίβλεψον ἐπ' ἐμέ καὶ ἐλέησόν με
7. ΒΑΤΟΠΙΑΔ. 1528 (αι. ΙΕ')	[φ. 33α] Ἄμωμος ψαλλόμενος εἰς κοιμηθέντας λαϊκούς· ποιήματα διαφόρων ποιητῶν· συνετέθησαν δὲ καὶ ἐκαλωπίσθησαν, παρὰ τοῦ Φαρδιβούκη ἐκείνου, καὶ		

Χειρόγραφα	στάση Α'	στάση Β'	στάση Γ'
	<p>πρωτοπαπᾶ τῶν ἀγίων ἀποστόλων. Ὁ δομέστικος, ἦτοι ὁ πρωτοπαπᾶς, ἀπ' ἔξω, ἀπὸ χοροῦ ἤχος β' (ἔξω) Ἄμωμοι ἐν ὄδῳ, ἀλληλούια -</p> <p>ἽΟλοι, ἐσώτερον. [ἦχος] β' Μακάριοι οἱ ἄμωμοι</p> <p>ἽΟ ἀριστέρους χορός: [ἦχος] β' Μακάριοι οἱ ἐξερευνῶντες</p>		
<p>8. ΣΙΝΑ 1462 (β' ἡμ. ΙΕ' αἰ.)</p>	<p>[φ. 460α] ἽΕτερος ἄμωμος ψαλλόμενος εἰς κοιμηθέντας, ποιήμα διαφόρων ποιητῶν συνετέθησαν δὲ καὶ ἐκαλλωπίστησαν παρὰ τοῦ Φαριβουάκη. Ὁ δομέστικος ἀπ' ἔξω ἦχος β' (ἔξω) Ἄμωμοι ἐν ὄδῳ, ἀλληλούια ὁ λαὸς ἐσώτερον. Μακάριοι οἱ ἄμωμοι ὁ ἀριστέρους χορός [ἦχος] β' (ἔξω) Μακάριοι οἱ ἐξερευνῶντες</p>	<p>[φ. 453α] Ἀρχὴ τῆς δευτέρας στάσεως: ὁ δομέστικος τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ, ἦγουν ὁ δεύτερος, τοῦ Λαμπιδαρίου κυροῦ Ἰωάννου</p>	<p>[φ. 457α] ἽΟ δομέστικος, ἦτοι ὁ πρωτοπαπᾶς τοῦ ἐτέρου χοροῦ, ἀπ' ἔξω. ἽΟλοι οἱ τοῦ δεξιού χοροῦ πλ. δ' νανα Καὶ ἐλέησον με, ἀλληλούια</p>

